

Coherentieanalyse

Lettica Hustinx en Joyce Karreman

2.1 Inleiding

In het Alumni Magazine van de Universiteit Twente (mei 2005) stond een interview met de voormalige Onderwijskunde-studente Jolanda Bijl, die een hondenschool runt in het Overijssels Vechtdal. Uit dit interview komt de volgende passage.

Leven van een hondenschool

Een smalle landweg leidt naar de grote loods waarop het bord Dog City prijkt. Jolanda Bijl komt net aanrijden. Een joekel van een zwarte poedel en een kleinere bastaard springen enthousiast uit de kofferbak en voegen zich luid blaffend bij de andere honden: de cursisten.

Vandaag, zaterdagochtend, staat een puppycursus gepland. Rond half tien zijn de meeste bazen en hun honden wel gearriveerd. Bijl, stevige schoenen – no-nonsense gekleed – baant zich een weg door de blaffende bende. Ze praat even met een stel nieuwe mensen die vandaag voor het eerst komen kijken. Hun beagle moet op les. Ze willen leren hoe ze hem kunnen opvoeden tot een fatsoenlijke hond. (...)

'Je moet een hond niet te veel verwennen', zegt Jolanda later, terwijl de cursisten onder leiding van een Dog City-medewerker verwoede pogingen doen hun hond naast zich te laten lopen. 'Veel mensen zien hun hond als een leuk zacht knuffeldiertje. Maar honden zijn beesten op vier poten en zo moet je ze ook behandelen'.

Net zoals de meeste andere teksten bestaat dit voorbeeld uit een verzameling zinnen. Deze zinnen vertonen onderling samenhang. Ze vormen inhoudelijk een *coherente*, samenhangende tekst. Tijdens het lezen van de tekst begrijpt de lezer bijvoorbeeld dat de *bazen en hun honden* uit de tweede zin van de tweede alinea deel gaan nemen aan de puppycursus waarover in de voorgaande zin gesproken wordt. En omdat iedereen weet dat honden kunnen blaffen, begrijpt de lezer dat *de blaffende bende* verwijst naar de honden die de puppycursus gaan volgen, en niet naar hun bazen.

Als de zinnen van een tekst voldoende samenhang vertonen, kunnen lezers in hun geheugen een samenhangend model van de betekenis van de tekst

opbouwen, een *mentale representatie*. Is een tekst niet voldoende samenhangend, dan kost het meer moeite een goede mentale representatie van de tekst op te bouwen. Dit betekent, kort gezegd, dat de tekst minder gemakkelijk te begrijpen is.

In de regel is de lezer er zich niet van bewust hoe het proces van het maken van een mentale representatie van een tekst in zijn werk gaat. Het is voor een lezer moeilijk zich voor te stellen welke woorden ervoor zorgen dat een tekst coherent wordt, welke woorden je dwingen een samenhangende interpretatie te maken, en welke woorden je op het verkeerde been kunnen zetten. Het volgende tekstje is wellicht geschikt om een tipje van de sluier op te lichten, omdat hierin samenhang soms op een ongelukkige wijze wordt gerealiseerd of gesuggereerd.

Ingezonden brief uit de wijkkrant Het Havenkwartier.

VOGELS IN DE WINTER

Wat staat ons te wachten deze winter? Helpt u daarom allemaal mee om de dieren de winter door te helpen. U kunt dat doen door zelf wat voer te strooien. Bijv. ijzel en sneeuw kan in zo'n geval de vogels snel in een kritieke situatie brengen. Het wordt dan tijd, dat ieder mens in actie komt. Probeer ook zoveel mogelijk om de vogels te voeren. Want ik kan ook niet overal tegelijk zijn. Wij zijn ook afhankelijk van de medemens. Wij kunnen de dieren niet missen en hun nut, gratie en schoonheid. Zij kijken ons allen aan en zien in hun ogen de hunkering naar hetgeen de mens alleen geven kan.

Als de winter lang aanhoudt zullen de vogels via het hakken en wakken om wat open water te houden. Laten wij redden wat we redden kunnen. Ik ben daar een voorbeeld van. Het is goed de dieren te ondersteunen om hen te redden is beter. Helpt u ons als u helpen kunt. Wordt u ook lid van de Nederlandse Vereniging tot bescherming van Dieren. Eendracht maakt macht. Ook ben ik de mensen erkentelijk dankbaar die mij gratis vervoer hebben aangeboden als het nodig mocht zijn. Dank u.

De heer xxxxxxxxxx,

hulpinspecteur van de Nederlandse vereniging tot bescherming van dieren.

In dit voorbeeld springen direct de vele verbindingswoorden in het oog, zoals *daarom, ook, want*. Die veronderstellen samenhang tussen de zinnen. Sommige van hen zijn opvallend vanwege het feit dat ze foutief of ongelukkig gebruikt zijn, zoals *daarom* in de tweede regel in de eerste kolom, en *Bijv.* in de vierde regel (hier wordt gesuggereerd dat *ijzel en sneeuw* voorbeelden zijn van *voer*). Het verbindende karakter van het correct gebruikte *dan* in *Het wordt dan tijd* springt bijvoorbeeld minder in het oog. Daarnaast zijn er woorden die verwijzen naar andere woorden of zinsdelen, zoals het woord *dat* in de derde regel van de eerste kolom, dat verwijst naar *meehelpen de dieren de winter door te helpen*. Foutieve verwijzingen vallen meteen op, zoals het onhandige gebruik van *daar*

... van in de tweede kolom: *Laten we redder wat we redder kunnen. Ik ben daar een voorbeeld van.*

Ondanks alles slagen de meeste lezers erin deze tekst in z'n geheel als samenhangend te interpreteren. Een welwillende lezer zal trachten een coherente representatie van de informatie te maken. Dat lukt meestal ook, maar niet altijd en soms kost het veel cognitieve inspanning.

Het onderwerp van dit hoofdstuk is de studie naar de *samenhang in een tekst*. Het doel is aanwijzingen te geven om allerlei vormen van samenhang te kunnen herkennen en te kunnen benoemen om uiteindelijk tot een verantwoord en eenduidige analyse te komen. We spreken in dit hoofdstuk ook regelmatig over psychologische begrippen als 'verwerking van de tekst' of 'cognitieve capaciteit', maar we willen hier niet de psycholinguïstische literatuur behandelen, waarin gevolgen voor het verwerkingsproces onderzocht worden. Hier en daar verwijzen we er zijdelings naar.

Samenhang, of *coherentie*, kan op twee verschillende manieren geanalyseerd worden. In de eerste plaats kan onderzocht worden of de verwijzende woorden in een tekst goed begrepen kunnen worden. Het gaat hierbij onder andere om woorden zoals *ze* en *hem*. Zie bijvoorbeeld de laatste zin van de tweede alinea in het voorbeeld over de hondenschool: "Ze willen leren hoe ze *hem* kunnen opvoeden tot een fatsoenlijke hond." Dit zijn voornaamwoorden, die op zichzelf niet zoveel betekenen. Alleen als duidelijk is naar welke eenheden uit de tekst deze voornaamwoorden verwijzen, begrijpt de lezer de betekenis ervan. Het is duidelijk dat *hem* verwijst naar de *beagle* die een zin eerder genoemd wordt. Ook staat er in deze zin twee keer het voornaamwoord *ze*. Dit woord verwijst beide keren naar *een stel nieuwe mensen* dat twee zinnen eerder genoemd wordt.

Zo'n analyse van de verwijzingen in een tekst wordt analyse van de *referentiële coherentie* genoemd. De term *referentieel* is ontleend aan het begrip *referent*, 'datgene waarnaar verwezen wordt'. En datgene waarnaar verwezen wordt kan een persoon, zaak, abstract begrip of situatie in de tekst zijn of in de werkelijkheid. Een referent kan 'echt' zijn (Balkenende, de zwaartekracht, de oorlog in Irak) maar ook fictief (Roodkapje, de reis van Odysseus, het monster van Loch Ness).

Het gaat bij referentiële coherentie om verwijzingen tussen zinnen, verwijzingen van woorden in de ene zin naar woorden in een andere zin. Door middel van een analyse van de referentiële coherentie kun je in kaart brengen welke relaties er in een tekst bestaan tussen de woorden in verschillende zinnen, en kun je voorspellen welke interpretatieproblemen de lezers van de tekst zouden kunnen hebben. Het uiteindelijke doel van de analyse is om aanbevelingen te geven ter verbetering van de tekst, die ertoe zullen leiden dat de zinnen van de tekst beter op elkaar aansluiten; met andere woorden dat de tekst 'lekkerder loopt', gemakkelijker te lezen is.

Naast het analyseren van de referentiële coherentie, kan ook de *relationele* coherentie van een tekst geanalyseerd worden. Hierbij wordt niet, zoals bij

referentiële analyse, naar de verwijzingen tussen zinnen gekeken, maar wordt nagegaan welke *betekenisrelaties* er tussen de verschillende tekstdelen zijn. Zie opnieuw de voorbeeldtekst over de hondenschool. Tussen de twee delen van de laatste zin van de tweede alinea bestaat een *middel-doelrelatie*. De hond moet op les (middel) omdat de eigenaars hem willen leren opvoeden tot een fatsoenlijke hond (doel). Tussen de twee laatste zinnen van dezelfde tekst bestaat een relatie die een *tegenstelling* aanduidt. Veel mensen zien een hond als een knuffeldierje *maar* je moet ze behandelen als beesten op vier poten.

Relationele coherentie wordt in de tekst vaak duidelijk gemaakt door middel van coherentiemarkeerders. Dit kunnen voegwoorden (*connectieven*) zijn, zoals *maar* in de laatste zin van de tekst, of zoals *omdat*, *hoewel*, *toen*, *tenzij*. Andere markeerders zijn bijvoorbeeld *ten eerste* en *vervolgens*.

Niet alle relationele coherentierelaties worden aangegeven door middel van een markeerder. In de middel-doelrelatie die hiervoor besproken wordt, staat geen markeerder. Het kost echter niet veel moeite om *omdat* of *want* aan de zin toe te voegen. Lezers van de tekst begrijpen met behulp van hun kennis van de wereld (namelijk dat je een cursus kunt volgen om iets te leren) dat het gaat om een middel-doelrelatie.

Een coherentieanalyse komt neer op het inventariseren en beoordelen van de referentiële en relationele verbanden in een tekst. Bij het inventariseren van de verbanden wordt nagegaan welke referentiële en relationele verbanden er in de tekst voorkomen, en op welke manier deze in de tekst duidelijk gemaakt worden. Bij het beoordelen van de verbanden, en dus van de samenhang in een tekst, wordt systematisch nagegaan waar interpretatieproblemen worden verwacht, waarom deze problemen kunnen voorkomen, en hoe de tekst aangepast zou moeten worden om ze op te lossen. Het gaat daarbij meestal niet om problemen die ervoor zorgen dat de tekst volkomen onbegrijpelijk is, maar om problemen die ertoe leiden dat de tekst minder gemakkelijk begrepen wordt.

2.2 Achtergronden van coherentieanalyse

Wetenschappers hebben zich vanuit verschillende benaderingen bezig gehouden met de analyse van de samenhang in teksten. Daarbij stond een theoretische vraag centraal: is samenhang, coherentie dus, een eigenschap van een tekst, of is het iets wat tot stand komt in het hoofd van de lezer? Vanuit de taalkunde werd in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw uitgegaan van het eerste: samenhang is een eigenschap van de tekst. Taalkundigen maakten een begin met onderzoek naar de manier waarop de samenhang in de tekst duidelijk werd gemaakt. Dit onderzoek hield zich bezig met wat de *cohesie* binnen teksten wordt genoemd. Cohesie werd gezien als een tekststeigenschap.

De belangrijkste pioniers op het gebied van cohesie zijn Halliday en Hasan, die een uitgebreide cohesieanalyse hebben beschreven in hun standaardwerk *Cohesion in English* (1976). Zij identificeerden de tekstuele elementen in een tekst die samenhang tussen zinnen tot stand brengen. Binnen deze analyse-methode wordt er dus uitsluitend gekeken naar de tekstuele elementen. Er

wordt geen aandacht geschonken aan relaties tussen tekstdelen die niet in de woorden van de tekst tot uitdrukking komen maar alleen door de lezers geïnterpreteerd kunnen worden op basis van hun kennis van de wereld. Hustinx (1999) heeft de methode van Halliday en Hasan met wat aanpassingen gebruikt voor Nederlandstalige teksten. Een cohesieanalyse bestaat uit een inventarisatie van de tekstuele elementen die de samenhang binnen een tekst aangeven. Er wordt niet ingegaan op mogelijke interpretatieproblemen die kunnen ontstaan door een gebrek aan samenhang.

Vanuit de psychologie werd naar samenhang gekeken als iets wat uiteindelijk tot stand komt in het hoofd van de lezer. Deze ideeën ontstonden ongeveer tegelijkertijd met de ideeën over cohesie, namelijk in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Binnen de cognitieve psychologie kwam er aandacht voor de manier waarop lezers teksten verwerken, en daarmee ook voor de samenhang binnen teksten. Dit werd onderzocht naar de *coherentie* van teksten genoemd. Er werd (en wordt nog steeds) verondersteld dat lezers en luisteraars een *mentale representatie* opbouwen van de betekenis van een tekst. Dit idee is onder andere uitgewerkt door Van Dijk en Kintsch (1983).

Tegenwoordig wordt het traditionele onderscheid tussen cohesie en coherentie meestal niet meer gemaakt. Uiteindelijk gaat het om tekstuele verschijnselen die ervoor zorgen dat in het hoofd van de lezer samenhang ontstaat. Aangenomen wordt dat het makkelijker is om een mentale representatie van de betekenis van een tekst op te bouwen als de tekst veel *signalen* voor samenhang bevat. Als niet duidelijk is welke betekenisrelatie er bestaat tussen de verschillende delen van een tekst, dan kan het lastig zijn om een goede mentale representatie op te bouwen.

Bij een coherentieanalyse wordt niet alleen aangegeven welke relaties er bestaan binnen een tekst, zoals bij cohesieanalyse, maar er worden ook voorstellingen gedaan over de moeilijkheden die zullen optreden bij het vormen van een mentale representatie van de tekst. Omdat dit onderzoek zich niet uitsluitend bezighoudt met de tekst op zich maar ook met de mentale representatie ervan, is er vanuit de cognitieve psychologie vooral aandacht voor de manier waarop de lezer met behulp van zijn kennis van de wereld de tekst kan interpreteren.

Wij behandelen hier de referentiële en relationele coherentie als twee zijden van dezelfde medaille, zoals dat in Nederland eerder is gedaan door Pander Maat (2002). In dit hoofdstuk wordt een onderscheid gemaakt tussen referentiële en relationele coherentieanalyse, die achtereenvolgens besproken worden.

2.3 Referentiële coherentie

In deze paragraaf bespreken we de belangrijkste begrippen die gebruikt worden bij de analyse van referentiële coherentieverbanden. De indeling in verschillende soorten referentiële relaties is gebaseerd op de indeling van Halliday en Hasan, die oorspronkelijk bedoeld was als indeling van *cohesieve* relaties in Engelstalige literaire teksten. Deze indeling is door Hustinx (1996, 1999) aan-

gepast. Hoewel ook de indeling van Hustinx oorspronkelijk bedoeld was voor het typeren van cohesieve relaties is ze ook geschikt voor referentiële coherentierelaties. De indeling vertoont ten dele overeenkomst met die van Pander Maat (2002).

Zoals in de paragrafen hiervoor is besproken, gaat het bij referentiële coherentie om de verwijzingen in de tekst. Zo'n verwijzing moet toegekend worden aan de juiste *referent*. Een referent is een entiteit (een persoon, een voorwerp, een onderwerp) in de tekst of in de werkelijkheid waarnaar verwezen wordt in de tekst. Naar de referent *Jan* kan verwezen worden met *Jan*, maar ook met *hij*, of met *die rotzak*, of met *de eerste man die door zijn neus saxofoon kon spelen*.

De meeste verwijzingen in een tekst zijn *anaforische verwijzingen*. Met anaforische verwijzing wordt een woord of uitdrukking bedoeld die verwijst naar een woord of uitdrukking eerder in de tekst, het *antecedent*. In de zinnen "Jan loopt op straat. Hij heeft een groene regenjas aan" verwijst de anaforische verwijzing *Hij* naar het antecedent *Jan*. Als een verwijzende expressie vooruit verwijst, naar een andere expressie die nog moet komen in de tekst, dan spreekt men van een *cataforische expressie* ("En dan opeens zie ik hem lopen op straat. Het is Jan, die vandaag een groene regenjas aan heeft"). Als een verwijzing naar een entiteit buiten de tekst verwijst, dan noemt men deze expressie *exofoor* ("Juf-frouw, kunt u deze twee inpakken?"). In de referentiële analyses zullen we ons voornamelijk bezighouden met anaforische verwijzingen, omdat die coherentie bewerkstelligen en omdat ze verreweg het meeste in een tekst voorkomen.

Het voornaamwoord *hem* in de voorbeeldtekst over de hondenschool verwijst naar *beagle*. ("Hun beagle moet op les. Ze willen leren hoe ze hem kunnen opvoeden tot een fatsoenlijke hond.") Het woordje *hem* betekent op zichzelf niet veel. Ook woorden of woordgroepen als *deze* of *die anderen* kun je niet interpreteren als er geen referent is gegeven. Je kunt ze alleen begrijpen als je weet naar welke eerdere woord(groep) in de tekst ze verwijzen. Zo'n verwijzing in de tekst wordt dan ook een *afhankelijke verwijzing* genoemd. In paragraaf 2.3.1 worden verschillende soorten afhankelijke verwijzingen besproken.

Naast afhankelijke verwijzingen komen er in teksten ook *onafhankelijke verwijzingen* voor. Dit zijn betekenisvolle woorden die verwijzen naar andere woorden in de tekst. In voorbeeld (1) hieronder verwijst het woord *telefoonje* naar *mobiel*. De betekenis van het woord *telefoonje* kan onafhankelijk van de verwijzing naar *mobiel* geïnterpreteerd worden, maar beide woorden verwijzen hier wel naar dezelfde referent.

- (1) Linda was al uren op zoek naar haar mobiel. Uiteindelijk vond ze het telefoonje in de badkamer.

Zowel de afhankelijke als de onafhankelijke verwijzingen zijn binnen de tekst op te lossen. Als lezer heb je er geen andere kennis voor nodig dan kennis van de taal, inclusief de betekenis van woorden. Dit is niet bij alle vormen van referentiële coherentie het geval. Er wordt één type referentiële verband onderscheiden waarbij de lezers behalve de tekst en kennis van de taal ook kennis van

de wereld nodig hebben om de verwijzing op te lossen. We spreken dan van een *collocatieve lexicale verband* (zoals het verband tussen de woorden *beltegoed* en *mobiel*). Dit type relatie wordt besproken in paragraaf 2.3.2.

Verwijzingen in een tekst kunnen niet altijd zonder problemen eenduidig aan een referent toegekend worden. Het doel van de referentiële coherentieanalyse is te bepalen op welke plekken in de tekst interpretatieproblemen zouden kunnen ontstaan als gevolg van onduidelijke verwijzingen. Deze problemen hebben vaak te maken met de afstand tussen de twee tekstdelen die aan elkaar gerelateerd zijn of met de vorm van de verwijzing. In paragraaf 2.3.3 worden deze mogelijke oorzaken van interpretatieproblemen besproken, gevolgd door mogelijke oplossingen.

2.3.1 Referentiële relaties die een beroep doen op taalkennis

De eenheid die we gebruiken bij de referentiële analyse is de zin, afgesloten door een punt of een puntkomma.

Afhankelijke verwijzingen

De verschillende afhankelijke verwijzingen die worden onderscheiden zijn verwijzingen door middel van een voornaamwoord (pronomen), bijwoord, lidwoord, ellips, substitutie en vergelijking.

Persoonlijk voornaamwoord

De bekendste vormen van referentiële coherentie, de verwijzingen door middel van woordjes als *ze* en *hem* zoals in de voorbeeldtekst, zijn verwijzingen met behulp van *voornaamwoorden*, ook wel *pronomina* genoemd. Bij referentiële coherentie zoals in voorbeeld (2) wordt er verwezen met behulp van *persoonlijke voornaamwoorden*. In voorbeeld (2) verwijst het persoonlijk voornaamwoord *hij* in de tweede zin naar *Piet* in de eerste zin.

- (2) Piet is afwezig. Hij is ziek.

Aanwijzend voornaamwoord of bijwoord

In voorbeeld (3) is ook sprake van een *voornaamwoordelijk verband*. Er wordt naar de activiteit van het ophalen van een pakje verwezen met het woordje *dat*. Dit is een *aanwijzend voornaamwoord*.

- (3) Heb je gisteren dat pakje nog opgehaald bij het postkantoor?
Ja, dat heb ik gedaan.

Hieronder staat nog een voorbeeld van een referentieel verband dat wordt gerealiseerd door middel van een *aanwijzend voornaamwoord*. Het woord *dit* in het tweede deel van (4) verwijst naar *het nieuwste boek van Ian McEwan*.

- (4) Ik heb het nieuwste boek van Ian McEwan gekocht. Volgens de recensies is dit zijn mooiste tot nu toe.

De voornaamwoordelijke verbanden in (3) en (4) zijn *afhankelijke verbanden*. Je kunt alleen begrijpen wat de woorden *dit* en *dat* betekenen als je hun antecedenten kunt vinden en dan weet waarnaar ze verwijzen.

Verwijzingen kunnen ook tot stand gebracht worden met behulp van een *aanwijzend voornaamwoord* gevolgd door een *zelfstandig naamwoord*. Een voorbeeld hiervan is (5). Het *aanwijzende voornaamwoord deze* verwijst samen met *kleur* naar *blauw*.

- (5) Karlijn is gisteren de hele dag aan het schilderen geweest. Ze heeft de keukenmuur blauw geverfd. Deze kleur past beter bij de rest van het huis dan de vorige.

Het voornaamwoordelijke verband in (5) is ook *afhankelijk*. Je weet niet naar welke kleur er verwezen wordt met de woorden *deze kleur* als je de voorgaande zin niet gelezen hebt. Voor de interpretatie van verwijzingen zoals in (4) maakt het geen verschil of het zelfstandig naamwoord uit de voorgaande zin herhaald wordt of niet. Voorbeeld (4a) betekent precies hetzelfde als (4).

- (4a) Ik heb het nieuwste boek van Ian McEwan gekocht. Volgens de recensies is dit boek zijn mooiste tot nu toe.

Behalve de relaties met *aanwijzende voornaamwoorden*, bestaan er ook relaties met *aanwijzende bijwoorden*. Het gaat om bijwoorden die iets zeggen over plaats, zoals in (6) of over tijd, zoals in (7), of bijwoorden die iets zeggen over de manier waarop iets gedaan of besproken is, zoals in (8).

- (6) Wij zijn gisteren uit eten geweest bij restaurant 'De Tropen'. Het is daar erg gezellig.
(7) We kwamen vannacht pas om half zes thuis. Toen werd het al licht buiten.
(8) Mijn moeder doet altijd gember door de appeltaart. Zo vind ik hem het lekkerst.

Bezittelijk voornaamwoord

Behalve met behulp van een *persoonlijk* of een *aanwijzend voornaamwoord* kan een verwijzing ook tot stand gebracht worden met behulp van een *bezittelijk voornaamwoord*. Een voorbeeld hiervan is *haar* in (9). Ook dit is een *afhankelijk verband*. Je kunt alleen met behulp van de eerste zin begrijpen naar wiens kamer verwezen wordt.

- (9) Simone is gisteren verhuisd. Haar nieuwe kamer is groter dan de vorige. Bovendien ligt het huis in een leukere buurt.

Lidwoord

Een type referentieel verband dat sterk lijkt op de twee voorgaande pronominaal verbanden is een verwijzing met een bepaald lidwoord (*de* of *het*), zoals in (10).

- (10) We hebben gisteren spaghetti met een salade gegeten. Helaas was de spaghetti nog niet gaar en was de salade verlept.

Met *de spaghetti* wordt verwezen naar de spaghetti die in de eerste zin wordt geïntroduceerd. Ditzelfde geldt voor *de salade*. Daarom zijn deze verwijzingen met een bepaald lidwoord afhankelijk.

Bepaalde lidwoorden hoeven echter niet altijd afhankelijke verwijzingen te zijn. Soms verwijzen ze naar een algemeen begrip, zoals in "het paard is een nobel dier". Ook is een bepaald lidwoord niet afhankelijk als het verwijst naar een referent waar er maar één van is, zoals *de* zon of *de* maan.

Als onduidelijk is of een bepaald lidwoord wel of niet verwijst naar een antecedent, dan kunnen we de zin in isolatie lezen en nagaan waar de verwijzing op slaat. Stel, er had in de tweede zin van (10) ook nog gestaan "en de kool was nog hard", dan moet de lezer een inferentie maken (erbij bedenken) dat er blijkbaar ook nog kool op het menu stond. Het bepaalde lidwoord suggereert een antecedent dat er niet is, en draagt daarom niet bij aan begrijpelijkheid.

Ellips

Een heel ander type afhankelijke verwijzing is de *ellips*. Hieronder verstaan we het weglaten van een te herhalen woord of woordgroep.

- (3a) Heb je gisteren dat pakje nog opgehaald bij het postkantoor?
Ja.

De hele tweede zin van voorbeeld (3a) is een ellips. In plaats van "Ja, dat heb ik gedaan" zegt degene die de vraag beantwoordt alleen maar *ja*. Dit levert geen enkel interpretatieprobleem op. Deze verwijzingsvorm is dus zeer efficiënt. Het is duidelijk dat dit ook een afhankelijke verwijzingsvorm is. Zonder de eerste zin heeft het woordje *ja* geen enkele betekenis.

Substitutie

Deze vorm van coherentie lijkt op een ellips. Het verschil is dat de informatie niet wordt weggelaten, maar wordt vervangen door een ander woord (met een minder specifieke betekenis) zoals in de voorbeelden (11) en (12).

- (11) Zijn er in dit bos wilde zwijnen? Ja, ik heb er gisteren een paar gezien.

- (12) Dit mes is te bot. Ik heb een scherper exemplaar nodig.

Er zou van een ellips sprake zijn als de tweede zin van voorbeeld (11) alleen bestond uit *ja*, of "Ja, gister nog gezien". De betekenis van woorden als *een paar* en *exemplaar* wordt alleen duidelijk als de zin ervoor begrepen is. Daarom is ook dit een vorm van afhankelijke referentie.

Vergelijking

Een vergelijking (ook wel een *comparatief* verband genoemd) kan een effectieve vorm van referentiële verwijzing zijn. Het woord *hoger* in voorbeeld (13) verwijst naar de 6 in de eerste zin, en *dommer* in de laatste zin moet gelezen worden als een vergelijking met *Stefan*, die in de eerste zin van het voorbeeld genoemd is.

- (13) Erik en Stefan hebben allebei een 6 gehaald voor dat belangrijke tentamen. Stefan had op een hoger cijfer gehoopt. Erik is tevreden met zijn 6. Hij is dan ook een tikje dommer.

Ook op een andere manier is een vergelijking mogelijk. In (13a) wordt impliciet gezegd dat in vergelijking met de verwachting het behaalde cijfer lager is.

- (13a) Erik hoopte een goed cijfer te halen voor dat belangrijke tentamen. Hij kwam echter met een teleurstellend resultaat terug.

Onafhankelijke verwijzingen

Lexicale verwijzing

Lexicale referentiële verbanden zijn gebaseerd op de betekenis van woorden. Er zijn veel verschillende soorten lexicaal verwijzingen. Deze verwijzingen kunnen bestaan uit een letterlijke of een gedeeltelijke herhaling (*fiets - gefiets*), een synoniem (*fiets - rijwiel*) of een tegenstelling (*groot - klein*). Ook woorden die aan elkaar gerelateerd zijn door lidmaatschap van een bepaalde set (*maandag - dinsdag, groen - geel, vogel - mus*) worden geassocieerd als lexicaal.

Lexicale relaties kunnen voorkomen tussen gelijksoortige woordtypen, zoals zelfstandige naamwoorden, maar ook tussen verschillende woordtypen, zoals tussen een zelfstandig naamwoord *fiets* en een werkwoord *gefietst*. In het voorbeeld hieronder komen verschillende lexicaal verbanden voor.

- (14) Mijn tante Hetty is gek op fietsen. Elk weekend fietst ze op haar gloednieuwe ligfiets naar haar zus, die twintig kilometer verderop woont. Op woensdag pakt ze vaak haar mountainbike om met haar vriendinnen een lange tocht door het bos te maken. En dan fietst ze ook nog eens drie keer per week naar haar werk.

Er zijn in (14) allerlei lexicale verbanden te vinden die te maken hebben met fietsen. In de eerste zin wordt het werkwoord *fietsen* genoemd. In de tweede en in de vierde zin staat een vervoegde vorm van dit werkwoord (*fiets*). In de tweede en in de derde zin staan verschillende soorten fietsen: een ligfiets en een mountainbike. Al deze woorden zijn zelfstandig te interpreteren. Met behulp van hun kennis van de taal, kunnen lezers ook direct afleiden dat al deze woorden iets met elkaar te maken hebben, naar elkaar verwijzen. Behalve kennis van de taal, heb je geen andere informatie nodig om te begrijpen dat al deze woorden met *fietsen* te maken hebben. Lezers die niet zo goed thuis zijn in de Nederlandse (en Engelse) taal, kunnen met alléén de hulp van een woordenboek achterhalen dat deze woorden allemaal met elkaar samenhangen.

De keten van verwijzingen die bestaat uit woorden die te maken hebben met fietsen, wordt een *lexicale keten* genoemd. Het bestaan van deze keten wijst erop dat *fietsen* het onderwerp, of anders gezegd het *topic* is van dit tekstje.

2.3.2 Referentiële relaties die een beroep doen op wereldkennis

Veel lexicale verbanden in teksten zijn niet met woordenboekkennis alleen te begrijpen. Dat zulke verbanden toch door lezers gelegd moeten worden, wordt vaak gemarkeerd door afhankelijke verwijzers, zoals bepaalde lidwoorden. Zo kan in een tekst over een restaurant gesproken worden van *de ober*, terwijl er nog helemaal geen ober geïntroduceerd is. Dat de lezer daar geen enkele moeite mee heeft, komt omdat iedereen beschikt over bepaalde kennis van de wereld, en met name over bepaalde situaties of procedures die ons bekend zijn. Die kennis noemen we *scripts* of *schemas*. Zo heeft iedereen boven een bepaalde leeftijd een script over "een bezoek aan een restaurant", waarin er tafeltjes zijn, een kelner, een ober, een menukaart, lekker eten (dat je niet zelf hebt klaargemaakt), wijnglazen, een vork, een rekening enzovoort. Dankzij het feit dat lezers een script over een restaurant hebben, kan in een tekst over een restaurantbezoek met een bepaald lidwoord verwezen worden naar *de ober*, *de rekening*, *het toetje* enzovoort. Er kan zelfs verwezen worden naar *de rozenverkoop*. De lezer weet (uit ervaring of van horen zeggen) dat er een rozenverkoop in het restaurant aanwezig kan zijn.

Kennis van de wereld is onontbeerlijk bij het begrijpen van een tekst. Daarom hebben we er geen moeite mee om te weten dat bij een tekst over een warenhuis (zoals V&D of De Bijenkorf) de kledingafdeling, verkopers, parfumatiefdeling, kassa's, roltrap enzovoort begrippen zijn die in het script van "warenhuis" passen en elk alzonderlijk bijdragen aan de coherentie van de tekst als die begrippen er in voorkomen. We hebben scripts over verjaardagen, een taxi nemen, koken, een auto kopen, een eerste date, op vakantie gaan, een hotel nemen, naar school gaan, een voetbalwedstrijd, en noem maar op. Telkens als een script in een tekst voorkomt, kan er naar onderdelen van dat script verwezen worden met een bepaald lidwoord (*de taart* in het script van een verjaardag), alsof die al eerder zijn geïntroduceerd. Het omgekeerde geldt ook: als er gesproken wordt over een referent die niet in het script thuis hoort,

moet die referent eerst behoorlijk geïntroduceerd worden, anders wordt de tekst onsamenhangend. Als het bijvoorbeeld gaat over een rit met een taxi, is het gek als er zonder nadere toelichting gesproken wordt over *de consulent*, die je vriendelijk een hand geeft of over *de afscheidskus* van de chauffeur.

Collocatieel lexicaal verband

Referentiële relaties die alleen kunnen worden geïnterpreteerd met behulp van kennis van de wereld worden *collocatieel lexicale verbanden* genoemd. Het begrip collocatieel betekent "ondergebracht en geordend volgens een bepaald systeem". In dit verband is het systeem een script van een bepaalde situatie of procedure. Als in een tekst dus woorden staan die verwijzen naar een situatie uit een script, dan interpreteer je vanuit je kennis van de wereld deze woorden als samenhangend.

In voorbeeld (15) is er een collocatieel lexicaal verband tussen *werkcollege* en *universiteit*. In (16) is er een collocatiele relatie tussen *schouwburg* en *toneelstuk*.

(15) Vanochtend ben ik in alle vroege naar de universiteit gefietst. Ik had al om acht uur een werkcollege.

(16) Ik ben gisteravond naar de schouwburg geweest. Daar heb ik een mooi toneelstuk gezien.

In (17) is een collocatieel lexicaal verband te vinden tussen *jarig* in de eerste zin en *cadeau* in de tweede.

(17) Jans vrouw is jarig op woensdag 30 december. Op 29 december klokslag 12 uur gaf Jan zijn vrouw het cadeau, waarvan hij wist dat ze het al heel lang wilde hebben. Ze reageerde enthousiast en peuterde geduldig de plakbandjes los voordat ze het papier verwijderde.

Iedereen weet dat het (in onze cultuur) gebruikelijk is bij een verjaardag cadeautjes te geven aan de jarige. Er is ook een collocatieel lexicaal verband tussen *papier* en *cadeau*, en met *plakbandjes* zal men ook niet veel moeite hebben. Ons mentale model van het begrip cadeau zegt namelijk dat een cadeau verpakt is in papier, vastgeplakt met plakband. Hoewel er in het algemeen geen collocatieel lexicaal verband is tussen *jarig* en *plakband*, kun je toch zeggen dat er een collocatiele lexicale keten is in dit tekstje.

In de bovenstaande voorbeelden is duidelijk welke collocatieel lexicale verbanden er zijn. Maar dat is niet altijd het geval. Is er bijvoorbeeld in tekst (18) hieronder een collocatieel lexicaal verband tussen *Rembrandtplein* en *café Schiller*? Voor de lezers die goed bekend zijn in Amsterdam waarschijnlijk wel, maar voor anderen niet. Deze laatste groep zal de tekst dan ook als minder samenhangend ervaren dan de eerste groep.

(18) De bronzen beeldengroep van de Nachtwacht op het Amsterdamse Rembrandtplein is zondagochtend vroeg vernield. Medewerkers van café Schiller troffen het bronzen hoofd aan en brachten het in veiligheid.

Het is moeilijk aan te geven wat nog wel beschouwd kan worden als een collocatoneel lexicaal verband en wat niet. Sommige dingen horen voor de een duidelijk bij elkaar en voor de ander niet. Dit is afhankelijk van de kennis die de lezer heeft.

Overzicht van referentiële verwijzingen

Type verwijzing	Afkorting	Voorbeelden
<i>Afhankelijk</i>		
- Persoonlijk voornaamwoord	Pers. Vnw.	<i>hij, zij</i>
- Aanwijzend voornaamwoord of aanwijzend bijwoord	Aanw. Vnw. Aanw. Bijw.	<i>dat, deze</i> <i>daar, toen, zo</i>
- Bezittelijk voornaamwoord	Bez. Vnw.	<i>haar, zijn</i>
- Lidwoord	Lidw.	<i>de, het</i>
- Ellips	Ellips	<i>ja. Doe ik.</i>
- Substitutie	Subst.	<i>een paar, exemplaar</i>
- Vergelijking	Vergel.	<i>minder, hoger</i>
<i>Onafhankelijk</i>		
- Lexicale verwijzing	Lexicaal	<i>vrouw - dame - meisjes-achtig, maandag-dinsdag, groen-geel, muziekinstrument - tuba</i>
- Collocatoneel lexicaal	Coll. Lex.	<i>prijs - bokaal, film - acteur, ober - rekening, arts - medicijn</i>

2.3.3 Problemen bij het interpreteren van referentiële relaties

Niet in iedere tekst zijn de referentiële coherentierelaties zo gemakkelijk aan te wijzen als in de voorbeelden. Soms kost het moeite om de referentiële relaties in een tekst te interpreteren. Dit heeft vaak te maken met de afstand tussen de tekstdelen die naar elkaar verwijzen, en de toegankelijkheid en vorm van de verwijzing.

Afstand

In de voorgaande voorbeelden hebben we steeds gekeken naar relaties tussen opeenvolgende zinnen. Dit wordt *lokale* referentiële coherentie genoemd. In een tekst kunnen echter ook coherentierelaties voorkomen tussen zinnen die verder uit elkaar staan: *globale* referentiële coherentie. Er is sprake van globale

coherentie als er tussen de zinnen die een verband met elkaar houden ten minste één andere zin staat. Omdat de afstand tussen verwijzingen invloed kan hebben op de begrijpelijkheid van een tekst, wordt bij de analyse van een tekst behalve het type relatie tussen twee tekstdelen, ook de afstand genoteerd tussen deze tekstdelen in termen van het aantal zinnen. Een voorbeeld van globale coherentie is (19).

(19) Jan gaf zijn vrouw een mooi cadeau. Hij deed dat met veel bombarie. Hij was namelijk lange tijd op vakantie geweest. Hij had verre zeeën bevaren en was bij uitheemse volkeren geweest. Zo had hij de Dogonvallei bezocht en had daar 2 weken door gewandeld. De Dogonvallei ligt in Mali en daar is het heel droog. De bevolking leeft in lemen hutten die in groepjes bijeen staan. In die groepen hutten wonen mensen die op de een of andere manier familie van elkaar zijn. Hij heeft heel wat van die families gefotografeerd.

De afhankelijke verwijzing *hij* in de laatste zin verwijst naar de vijfde zin in dit tekstje. Daar is voor het laatst via een voornaamwoord naar Jan verwezen. De afstand tot deze laatstgenoemde *hij* is 4 zinnen terug. De lezer kan moeite hebben met het overbruggen van deze afstand bij de interpretatie van dit voornaamwoord.

Een ander probleem met een grotere afstand is dat er een andere referent opduikt, waarnaar de aandacht van de lezer uitgaat. De focus van de lezer is als het ware veranderd van referent. Dit gebeurt in voorbeeld 19a.

(19a) Jan gaf zijn vrouw een mooi cadeau. Hij deed dat met veel bombarie. Hij was namelijk lange tijd op vakantie geweest. Hij had verre zeeën bevaren en was bij uitheemse volkeren geweest. Zij haalde met spanning het papier eraf.

In voorbeeld (19a) verwijzen de voornaamwoorden *hij* in de tweede en derde zin lokaal naar *Jan* in de eerste zin. Het voornaamwoord *zij* verwijst globaal naar *zijn vrouw* in de eerste zin. Deze globale verwijzing maakt de tekst minder samenhangend, omdat de referent *Jan* ertussen is gekomen. Het wordt tijdens het lezen van dit tekstje niet direct duidelijk wie de *zij* uit de laatste zin is.

Dit betekent overigens niet dat globale verwijzingen een tekst per definitie minder samenhangend maken. De verminderde samenhang wordt veroorzaakt door het type relatie, namelijk door het feit dat de relatie afhankelijk is. De (afhankelijke) pronominale relatie tussen *zijn vrouw* en *zij* is hier wellicht voldoende om samenhang te bewerkstelligen, maar het gaat moeilijk. Een afhankelijke lexicale verwijzing zou in dit geval bijvoorbeeld wel voldoende zijn om door middel van een globale verwijzing de tekst samenhangend te laten zijn. De laatste zin van (19a) zou dan worden:

(19b) De vrouw van Jan haalde met spanning het papier eraf.

Het probleem van de afstand wordt doorgaans opgelost door zogenaamde mediërende verwijzingen. Dat wil zeggen dat een verwijzing via een of meer eerdere verwijzingen gekoppeld wordt aan het eigenlijke antecedent. In voorbeeld (19a) is dat het geval. Het voornaamwoord *hij* in de vierde zin verwijst naar *hij* in de derde zin, dat weer verwijst naar *hij* in de tweede zin, dat uiteindelijk verwijst naar het antecedent *Jan* in de eerste zin. De verwijzingen in de tweede en derde zin zijn dus mediërend voor *hij* in de vierde zin. De mediërende verwijzingen zorgen ervoor dat het antecedent *Jan* actief blijft in het geheugen van de lezer.

In de analyse wordt de afstand tot deze mediërende verwijzing genoteerd, en niet de afstand tot het antecedent waarnaar uiteindelijk verwezen wordt. De afstand van *hij* in zin 3 tot het element waar dit woord naar verwijst is dus in dit geval één zin.

Mediërende verbanden worden alleen onderscheiden bij afhankelijke verwijzingen en zijn in het algemeen een teken van goede samenhang. Ze zijn immers nodig om het uiteindelijke antecedent actief te houden. Als er in een tekst steeds met *hij* wordt verwezen naar een bepaalde persoon die aan het begin van de tekst geïntroduceerd is, dan ontstaat er een keten van verwijzingen naar die persoon. De coherentieanalyse laat dan zien dat de tekst steeds over dezelfde persoon gaat.

Toegankelijkheid en vorm van verwijzing

Bij het bespreken van voorbeeld (19) hierboven werd duidelijk dat een pronominale verwijzing over meer zinnen heen het begrip van de tekst bemoeilijkt. Als een schrijver wil verwijzen naar een persoon die een stuk eerder in de tekst voor het laatst wordt genoemd, is het verstandig om een uitgebreide verwijzing te maken. Dit kan door de naam of de functie van de persoon te noemen en niet simpelweg *hij* of *zij*. Dit heeft te maken met de mentale toegankelijkheid van de referent.

In voorbeeld (19a) is het geen probleem om met het voornaamwoord *hij* te verwijzen naar *Jan*. Deze *Jan* is de hoofdpersoon van het verhaal en er wordt in iedere zin iets over hem verteld. Hierdoor blijft deze figuur *mentaal toegankelijk*. Dit betekent dat deze figuur op een prominente plaats in het geheugen van de lezer aanwezig blijft tijdens het lezen. Dit in tegenstelling tot de vrouw van *Jan*, die alleen genoemd wordt in de eerste zin. Omdat deze persoon in de volgende zinnen geen rol meer speelt in het verhaal, blijft ze niet mentaal toegankelijk en is het niet voldoende om in de laatste zin met *zij* naar haar te verwijzen. Er is een uitgebreidere verwijzing voor nodig om deze figuur weer in de gedachten van de lezer te brengen, bijvoorbeeld een uitdrukking als *de vrouw van Jan*. Zo ook bij (19): de *hij* in de laatste zin zou beter vervangen kunnen worden door een lexicale verwijzing, zoals *Jan* om deze *Jan* weer mentaal toegankelijk te maken. Meer over de mentale toegankelijkheid van referenten kun je vinden in Ariël (1990).

Niet alleen bij het verwijzen over grotere afstand is er een uitgebreide verwijzing nodig. Dit geldt ook bij de introductie van een persoon of een ding in

een tekst. De eerste keer dat een persoon in een tekst genoemd wordt, kan er niet volstaan worden met *hij* of *zij*. Die eerste keer moet duidelijk gemaakt worden naar welke persoon (of ding) in de wereld buiten de tekst deze verwijzing verwijst. Daarvoor is in de regel een (uitgebreide) lexicale beschrijving of ten minste het noemen van de naam van de persoon nodig.

Verschillende onderzoekers (zoals Ariël, 1990) hebben de manier van verwijzen, van lexicaal tot pronominaal, in verband gebracht met de mate van toegankelijkheid. Het principe is: hoe ontogankelijker de referent, hoe meer talige middelen nodig zijn om te verwijzen. Of anders gezegd: hoe minder lexicaal (dus met hoe minder lexicale middelen) naar een referent wordt verwezen, hoe toegankelijker de referent moet zijn wil de samenhang behouden blijven.

Het verband tussen mentale toegankelijkheid en soorten verwijzingen

Mate van toegankelijkheid	Soort verwijzing	Voorbeeld
Minimaal toegankelijk	volledige naam + toevoeging	Meneer Jansen, hoogleraar natuurkunde
	naam / rol / beroep	meneer Jansen / de hoogleraar
	achternaam	Jansen
	voornaam	Piet
	korte lexicale beschrijving	de man / de grijsaard
	aanwijzende beschrijving	deze man
	voornaamwoord	hij / deze
Maximaal toegankelijk	ellips	

Deze schaal geeft een goed idee van de betekenis van de manier van verwijzen voor de lezer: het toekennen van samenhang tussen zinnen kan moeilijker of gemakkelijker worden gemaakt door de keuze van de verwijzer.

In dit verband is het interessant om nog eens naar de voorbeeldtekst over de hondenschool aan het begin van dit hoofdstuk te kijken. De hoofdpersoon in deze tekst wordt geïntroduceerd door het noemen van haar naam: *Jolanda Bijl*. Daarna wordt er naar deze persoon verwezen met alleen haar *achternaam*, met *ze* en met haar *voornaam*. Deze verwijzingen in de tekst leveren geen interpretatieproblemen op, maar wie is nou toch Jolanda Bijl? Pas in de tweede alinea wordt duidelijk dat ze niet een van de cursisten is, maar de persoon die de cursus geeft. De tekst was waarschijnlijk duidelijker geweest als Jolanda Bijl

niet alleen met haar naam maar ook met haar functie als eigenaresse van de hondenschool Dog City was geïntroduceerd.

Overspecificatie en onderspecificatie

In het voorgaande maakten we duidelijk dat er problemen kunnen ontstaan als met minimale middelen wordt verwezen naar een referent die niet (meer) maximaal toegankelijk is. Het omgekeerde is echter ook mogelijk: er worden maximale middelen gebruikt terwijl de referent nog voldoende mentaal toegankelijk is. In dat geval spreken we van *overspecificatie*.

Een voorbeeld van overspecificatie (uit *UT-nieuws*, 9 juni 2005)

Detlef Lohse, hoogleraar vloeistoffysica aan de faculteit Technische Natuurwetenschappen, is een van de vier Nederlandse toponderzoekers die de Spinozapremie 2005 van NWO ontvangt: anderhalf miljoen euro. Dat werd maandag in Den Haag bekend gemaakt. Lohse wordt gelauwerd vanwege zijn wereldwijd erkende verklaring van soluminescentie en zijn onderzoek op het gebied van warmtetransport en turbulentie.

Het jaar 2005 legde Detlef Lohse (Hamburg, 1963) tot dusver geen windieren. Hij werd benoemd tot universiteitshoogleraar (maart), mocht toetreden tot de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen (april) en nu dus de Spinozapremie, ook wel de Nederlandse Nobelprijs: de hoogste wetenschappelijke onderscheiding van het land.

In deze tekst wordt de hoofdpersoon uitgebreid geïntroduceerd (gegeven de bron van het bericht spreekt vanzelf dat hij aan de Universiteit Twente verbonden is). In de derde zin wordt naar hem verwezen met alleen zijn achternaam. Dit is in dit geval voldoende. De referent is tijdens het lezen van de tweede zin nog mentaal toegankelijk. In de eerste zin na de inleiding wordt er weer met veel lexicaal materiaal naar de hoofdpersoon verwezen. Zijn complete naam wordt genoemd met daarbij zijn geboorteplaats en -jaar. Deze uitgebreide verwijzing is niet noodzakelijk voor het begrip van de tekst. De hoofdpersoon is bij het lezen van de eerste zin van de tweede alinea nog mentaal toegankelijk. Het gebruiken van een uitgebreidere beschrijving is dan een vorm van *overspecificatie*.

In dit geval is de overspecificatie wel te begrijpen, omdat naar een nieuw tekstdeel wordt overgegaan (van inleiding naar hoofdtekst). Het idee is dat de scheiding tussen de twee tekstdelen een afstand scheidt die de overspecificatie rechtvaardigt.

Overspecificatie kan het lezen van een tekst ook bemoeilijken, niet omdat het begrip van de tekst door overspecificatie kan afnemen maar omdat een tekst waarin bijvoorbeeld constant de complete naam van een persoon genoemd wordt langer wordt dan nodig is en niet prettig is om te lezen.

In bepaalde gevallen kan overspecificatie het lezen van een tekst echter ook vergemakkelijken. Hustinx (1996; zie ook Vonk, Hustinx en Simons, 1992) heeft laten zien dat een overspecificatie door lezers geïnterpreteerd wordt als een signaal voor het begin van een nieuw onderwerp in de tekst. Als een tekst over een bepaalde persoon bijvoorbeeld eerst gaat over het beroep van deze persoon en daarna over zijn vrijetijdsbesteding, dan kan het nuttig zijn om bij het begin van dit tweede deel een overspecificatie te gebruiken om deze persoon aan te duiden door bijvoorbeeld de volledige naam nog eens te noemen. De lezer zal dit opvatten als een signaal voor het begin van een nieuw onderwerp binnen de tekst.

Er kan ook te weinig talig materiaal worden gebruikt om naar iets of iemand te verwijzen. In dat geval spreken we van *onderspecificatie*. Daarvan is sprake in voorbeeld (20).

(20) Anke heeft maar één zus en die woont al jaren in Noorwegen. Ze zou het wel gezellig vinden om wat dichterbij haar in de buurt te wonen, maar ze kan het prachtige Scandinavische landschap niet meer missen.

Tijdens het lezen van (20) is niet direct duidelijk naar wie ze aan het begin van de tweede zin verwijst, omdat er in de eerste zin twee personen worden opgevoerd naar wie met ze verwezen zou kunnen worden. Anke lijkt de belangrijkste figuur in de tekst. Daarom zouden lezers eerder kunnen verwachten dat ze naar Anke verwijst dan naar haar zus. Dit geldt ook voor ze later in de tekst. Pas op het moment dat de lezers het prachtige Scandinavische landschap lezen, begrijpen ze dat met ze twee maal de zus van Anke werd bedoeld. Onderspecificatie (ook wel referentiële ambiguïteit genoemd) maakt een tekst vrijwel altijd moeilijker te begrijpen.

2.3.4 Referentiële analyse en oplossingen van problemen

Welke conclusies moet je nu trekken naar aanleiding van je bevindingen van een referentiële analyse? Wanneer is een tekst nu referentieel coherent te noemen? Drie criteria liggen daaraan ten grondslag: het aantal verwijzingen, de afstand en een goede interpretatie van lexicale verbanden.

Aantal verwijzingen en afstand.

De optimale situatie is dat in elke zin minimaal één keer referentieel verwezen wordt, en dan liefst door middel van een afhankelijk verwijzer (want die zijn dwingend voor de interpretatie) over korte afstand. Mediërende verwijzingen zijn erg goed om een onderwerp toegankelijk te houden, en duiden op een continuïteit van het onderwerp. Er moet natuurlijk niet al te lang gebruik worden gemaakt van mediërende verwijzers, anders is de lezer op een bepaald moment vergeten om wie of waarover het gaat.

Als er een nieuw onderwerp aangesneden wordt in de tekst, bijvoorbeeld bij een nieuwe alinea, dan mag er juist niet afhankelijk pronominaal verwezen worden over een alinea grens heen, maar moet er lexicaal verwezen worden. Bij een nieuw (sub)onderwerp moeten volledige lexicale verwijzers of nieuw geïntroduceerde referenten ervoor zorgen dat de voorgaande tekst minder toegankelijk wordt.

Lexicale verbanden.

Ook lexicale verbanden dragen bij aan coherentie, zowel 'gewone' als collocati- onele. Een lexicale keten geeft duidelijk aan over welk onderwerp de tekst gaat. Over collocati- onele verbanden kan gezegd worden, dat die niet te vergezocht moeten zijn, en voor iedereen duidelijk te interpreteren moeten zijn.

Wanneer is een tekst moeilijk te begrijpen? Als referentiële verwijzingen ontbreken of over een grote afstand gelegd moeten worden, als collocati- onele lexicaal verwijzingen moeilijk opgelost kunnen worden, kortom, als er (te) veel interpretatie moet plaatsvinden op basis van (te) weinig talige middelen. Begrip van de tekst wordt ook bemoeilijkt als een verandering van onderwerp niet gepaard gaat met voldoende lexicale middelen die een nieuwe pronominale of lexicale keten starten.

Hoe kan een tekst die niet referentieel coherent is, verbeterd worden tot een begrijpelijke coherente tekst?

- Ten eerste kan een schrijver ervoor zorgen dat een te grote afstand overbrugd wordt door mediërende verwijzers.
- Als dat niet lukt (omdat het een tijdje over een ander onderwerp gaat) dan moet een pronominale verwijzer lexicaal gemaakt worden. Hoe groter de afstand, hoe lexicaler de verwijzing.
- Als er erg veel lexicaal verwezen wordt, terwijl dat niet nodig is voor de toegankelijkheid, dan is het beter bepaalde lexicale verwijzers te vervangen door pronominale en afhankelijkke verwijzers.
- Als sommige collocati- onele lexicale verbanden moeilijk gelegd kunnen worden, dan is een nadere toevoeging bij het woord een goede oplossing. Bijvoorbeeld: "De rozenverkoper, die in geen enkel Portugees *fado*-restaurant ontbreekt, kwam aan ons tafeltje staan".
- En tot slot, als bij de analyse blijkt dat verwijzingen van de hak op de tak springen, dan kan een verandering in de volgorde helpen: zinnen die over hetzelfde onderwerp gaan worden bij elkaar gezet zodat pronominale en lexicale ketens ontstaan.

2.4 Relati- onele coherentie

In de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat de samenhang binnen een tekst beoordeeld kan worden door te kijken naar de referentiële verbanden tussen de zinnen. Hoe meer (correct gespecificeerde) verbanden er zijn, hoe samenhangender de tekst is. Het is echter ook mogelijk teksten te schrijven waar behoorlijk wat referentiële verbanden in voorkomen, maar die toch niet samenhangend zijn. Een voorbeeld van zo'n tekst is (21).

(21) Arriba is de studentenbasketbalvereniging van de Universiteit Twente. Deze universiteit is de enige campusuniversiteit in Nederland. Nederland is in het buitenland vooral bekend om zijn kaas, tulpen, drugsbeleid en zijn vorstenhuis. Het vorstenhuis vormt een belangrijke bron van inkomsten voor de zogenaamde roddelbladen.

De tweede zin van (21) is door middel van een lexicale relatie aan de eerste zin gerelateerd: *deze universiteit* verwijst naar *de Universiteit Twente*. Ook tussen de tweede en de derde zin bestaat een lexicale relatie: *Nederland* in de derde zin verwijst naar *Nederland* in de tweede zin. *Het vorstenhuis* en *zijn vorstenhuis* bewerkstelligen een referentieel coherentieverband tussen de laatste twee zinnen.

Ondanks deze referentiële coherentierelaties valt moeilijk vol te houden dat (21) een begrijpelijke, samenhangende tekst is. Het onderzoeken van uitsluitend de referentiële coherentierelaties is dus niet voldoende om een oordeel te kunnen geven over de samenhang in een tekst. Een andere manier om de samenhang in een tekst te onderzoeken is een analyse van de relationele coherentie. Daarbij wordt nagegaan welke betekenisrelaties er bestaan tussen de eenheden.

Bij de referentiële analyse zijn afhankelijkke verwijzingen binnen de zin altijd grammaticaal gebonden, en daarom is een referentiële analyse pas betekenisvol als die tussen zinnen uitgevoerd wordt. Voor relationele verbanden geldt deze beperking niet. Omdat er relationele verbanden kunnen optreden tussen zinnen, zinsdelen en zelfs tekstdelen, ligt de eenheid van analyse niet vast.

In de tweede alinea van onderstaande voorbeeldtekst over de broodbakmachine wordt in het tweede deel beweerd dat Teflon in de geneeskunde wordt gebruikt en wordt in het eerste deel uitgelegd waarom dit het geval is. Tussen de twee delen van deze zin bestaat een betekenisrelatie die we *causal* noemen; in het eerste deel wordt de reden gegeven voor de handeling die in het tweede deel wordt beschreven. Er bestaat ook een betekenisrelatie tussen de zinnen van de derde alinea. Dit is een zogenaamde *voorwaarde-gevolgrelatie*. In de derde zin wordt een gevolg (giftige dampen) beschreven dat alleen kan optreden als aan de voorwaarde wordt voldaan die in de tweede zin wordt beschreven (oververhitting).

Voorbeeldtekst uit een handleiding voor een broodbakmachine (LG, model HB-202CE), met enkele wijzigingen

Wat is Teflon?

Met Teflon beklede voorwerpen hebben een zeer glad oppervlak, waaraan vrijwel niets blijft plakken.

Omdat Teflon door het menselijk organisme zo goed wordt verdragen, wordt in de geneeskunde de buitenzijde van de in het lichaam ingeplante voorwerpen vaak met een Teflonlaag bekleed.

Teflon is op zichzelf dus niet schadelijk voor de gezondheid. Het is alleen schadelijk wanneer het wordt oververhit. Dan ontstaan giftige dampen, zoals bij de verbranding van andere kunststoffen. Teflon is immers ook een kunststof.

Het voorbeeld laat zien dat het bij een analyse van de relationele coherentie kan gaan om relaties tussen zinnen, maar ook om relaties binnen zinnen. De tweede zin in de voorbeeldtekst bestaat uit twee beweringen:

- "Teflon wordt door het menselijk organisme zeer goed verdragen."
- "In de geneeskunde wordt de buitenzijde van de in het lichaam ingeplante voorwerpen vaak met een Teflonlaag bekleed."

De relatie tussen die twee beweringen, aangeduid met *omdat*, zorgt hier voor coherentie. Ook relaties tussen grotere eenheden dan zinnen, bijvoorbeeld alinea's, kunnen bij een relationele coherentieanalyse in kaart worden gebracht.

In de volgende paragraaf wordt besproken op welke manier relationele coherentie in een tekst met woorden verduidelijkt kan worden zodat je de relatie kunt herkennen. In paragraaf 2.4.2 komen de verschillende typen relationele verbanden aan bod. Het is niet altijd gemakkelijk te bepalen welke relationele verbanden er bestaan binnen een tekst. Als de relationele verbanden binnen een tekst niet duidelijk zijn dan moet een lezer, net als bij onduidelijke referentiële verbanden, veel moeite doen om een mentale representatie van de tekst op te bouwen. Zo'n tekst is moeilijker te begrijpen dan een tekst met duidelijke relationele verbanden. In paragraaf 2.4.3 worden de oorzaken van enkele interpretatieproblemen besproken.

2.4.1 Coherentiemarkeerders

Omdat het bij relationele coherentie gaat om de betekenisrelatie tussen twee tekstdelen en deze analyse niet zozeer gericht is op de precieze woorden in een tekst, kun je relationele verbanden vaak niet direct herkennen met behulp van de woorden in een tekst. Voorbeeld (22) hieronder is een voorbeeld van een oorzaak-gevolgrelatie. Je kunt dit echter niet bepalen met behulp van de gebruikte woorden.

(22) De trein had vertraging. Ik kwam te laat op mijn werk.

Voorbeeld (23) hieronder heeft dezelfde betekenis als (22). Er is hier ook sprake van een oorzaak-gevolgrelatie. Maar in dit geval kun je hier ook in de tekst een aanwijzing voor vinden. Het woord *daardoor* geeft aan dat in het eerste deel van het voorbeeld de oorzaak beschreven wordt van hetgeen in het tweede deel beschreven wordt. Woorden die aangeven welke betekenis samenhang er is tussen twee eenheden, worden *coherentiemarkeerders* (ook wel: signaalwoorden) genoemd.

(23) De trein had vertraging. Daardoor kwam ik te laat op mijn werk.

Lezers zullen niet veel moeite hebben om (22) te begrijpen. Ze kunnen de oorzaak-gevolgrelatie ook zonder *daardoor* interpreteren. Dit voorbeeld laat zien dat relationele verbanden niet altijd met een coherentiemarkeerder gemarkeerd hoeven te worden. Lezers zijn in het algemeen erg goed in het zelf interpreteren van betekenisrelaties tussen tekstdelen. Toch blijkt uit onderzoek dat de aanwezigheid van coherentiemarkeerders invloed heeft op het vormen van de mentale tekstrepresentatie (Cozijn, 2000; Noordman en Vonk, 1998; Sanders en Noordman, 2000; Redeker, 1990). Degand en Sanders (2002) hebben aanemelijk gemaakt dat in natuurlijke teksten de aanwezigheid van woorden zoals *omdat* en *daardoor* de begrijpelijkheid van de tekst bevordert. Uit het onderzoek van Kamalski, Lentz en Sanders (2004) blijkt dat het effect van markeerders afhangt van het doel van de tekst (informatief of persuasief).

Onderzoek heeft overigens aangetoond dat de afwezigheid van coherentiemarkeerders niet betekent dat lezers geen samenhang in een tekst zien. Lezers doen juist altijd hun best om betekenisrelaties te leggen, zelfs als die er niet zijn. Ze gaan altijd op zoek naar samenhang binnen teksten, ook als deze er op het eerste gezicht niet is. Het volgende voorbeeld van Hobbs (1979) is beroemd geworden.

(24) John took a train from Paris to Istanbul. He likes spinach.

Er zijn geen coherentiemarkeerders aanwezig in (24) en de zinnen lijken niets met elkaar te maken te hebben. Toch zullen lezers proberen een samenhangend geheel van de twee zinnen te maken door bijvoorbeeld te veronderstellen dat er in Istanbul meer of leukere spinazie te verkrijgen is dan in Parijs. Ze zullen dus de tweede zin interpreteren als de *reden* van Johns vertrek naar Istanbul. Lezers proberen overigens niet alleen een relationeel coherentie representatie van de tekst te maken, maar ook een referentieel coherentie representatie. Dit kun je afleiden uit het feit dat iedereen *He* interpreteert als *John*.

(27) Rembrandt maakte olieverfstudies ter voorbereiding op bekende grote schilderijen, alleen om te zien hoe het hoofd van een persoon er in ongewone belichting precies uitziet. (*De Volkskrant*, 21 juni 2006)

Het gaat om een middel dat ingezet wordt om een bepaald doel te bereiken: bekijken wat het effect is van ongewone belichting. De coherentiemarkerende om wordt vaak gebruikt bij middel-doelrelaties. Achter een middel-doelrelatie ligt altijd een causale relatie: verondersteld wordt dat het middel zal leiden tot het doel (in dit geval: dat het maken van de olieverfstudies zal leiden tot de wetenschap hoe het hoofd er in ongewone belichting uitziet).

Voorwaarde-gevolg

Een derde causale relatie is de voorwaarde-gevolgrelatie, zoals die in (28). Ook deze relatie is afgeleid van de oorzaak-gevolgrelatie. In dit geval is er sprake van een gevolg dat alleen optreedt als er aan een bepaalde voorwaarde is voldaan.

(28) Als mijn familieleden een bepaalde staat van opwinding bereiken, bij een anderhalffaarlijkse hereniging bijvoorbeeld, gaan we heel hard praten en rare dingen doen. (website *NRC Handelsblad*, 21 juni 2006, Aaf Brandt Corstius)

In voorbeeld (28) wordt beweerd dat de familieleden van de schrijfster hard gaan praten en rare dingen gaan doen, als er aan de voorwaarde is voldaan dat ze, bijvoorbeeld bij een bijzondere gelegenheid, een bepaalde staat van opwinding bereikt hebben. Voorwaarde-gevolgrelaties worden vaak verduidelijkt door gebruiken te maken van de woorden *als ...dan*, of alleen *als* (zoals in 28).

Probleem-oplossing

In voorbeeld (29) is sprake een probleem, een gevaarlijke verkeerssituatie, dat opgelost gaat worden door het plaatsen van stoplichten. Daaronder zit de veronderstelling dat de stoplichten zullen leiden tot de oplossing van het probleem, dus een oorzaak-gevolgrelatie. In (29) wordt de coherentiemarkerende *daarom* gebruikt.

(29) Het kruispunt van de Molenstraat en de Oude Schoolweg is levensgevaarlijk. Er zijn daar de laatste maanden al drie ernstige ongelukken gebeurd. Daarom heeft de gemeente besloten dat er zo snel mogelijk stoplichten geplaatst zullen worden.

Argument-standpunt

De laatste soort causale relatie die we hier onderscheiden, is een argument-standpuntrelatie, zoals in voorbeeld (30), waar de coherentiemarkerende *daarom* wordt gebruikt.

2.4.2 Verschillende typen relationele coherentie

Net zoals er verschillende typen referentiële coherentieverbanden zijn, zijn er ook verschillende soorten relationele coherentieverbanden, die door verschillende coherentiemarkers zichtbaar gemaakt kunnen worden in een tekst. De laatste dertig jaar zijn er verschillende classificeringen van relationele verbanden gemaakt. Hovy (1990, in: Sanders, Spooren en Noordman, 1993) komt op basis van bestudering van de literatuur over coherentierelaties tot meer dan 350 soorten relaties. In sommige onderzoeken worden tientallen soorten relaties onderscheiden. Andere indelingen zijn minder gedetailleerd. Een van de bekendste indelingen in verschillende typen relationele verbanden is de indeling van Meyer (1975). Een andere bekende classificatie is die van Mann en Thompson (1986). Pander Maat (2002) beschrijft in zijn boek een zeer gedetailleerde indeling. Sanders, Spooren en Noordman (1992) beschrijven een indeling in twaalf groepen relaties.

De genoemde indelingen vertonen allemaal enige overlap met elkaar maar ze verschillen ook op allerlei punten van elkaar. De indeling die in deze paragraaf beschreven wordt, is gebaseerd op drie eigenschappen van relaties tussen zinnen: causaliteit, volgorde en polariteit. Deze eigenschappen zijn gebaseerd op het onderzoek van Sanders, Spooren en Noordman (1992). Zij hebben ook aangetoond dat lezers deze verschillende relaties kunnen herkennen.

Causale relaties

De eerste eigenschap op basis waarvan relationele verbanden ingedeeld kunnen worden is causaliteit. Causale relaties zijn relaties tussen tekstdelen waarin toestanden of gebeurtenissen worden beschreven waarbij de ene toestand of gebeurtenis de oorzaak is van de andere toestand of gebeurtenis. Dit kunnen dus relaties zijn binnen zinnen, tussen zinnen of tussen grotere tekstdelen.

Oorzaak-gevolg
Oorspronkelijk werden alleen oorzaak-gevolgrelaties zoals de voorbeelden (25) en (26) tot de causale relaties gerekend.

(25) Inge is ziek. Ze komt niet op mijn verjaardagsfeestje.

(26) Er hangt dichte mist in het westen van het land. Daardoor zijn verschillende kettingbotsingen ontstaan.

In de indeling die hier gebruikt wordt, is het begrip *causaal* opgerekt. De volgende relaties die op de oorzaak-gevolgrelatie lijken, worden ook tot de causale relaties gerekend.

Middel-doel

In voorbeeld (27) wordt een middel-doelrelatie weergegeven.

(30) Er was geen reden om aan te nemen dat de journalisten een grotere rol hebben gespeeld dan die van 'doorgeefluik'. Daarom had de AIVD het gebruik van bijzondere bevoegdheden zoals af luisteren en observeren niet tegen de journalisten mogen inzetten. (website *De Volkskrant*, 21 juni 2006)

In het eerste deel van dit voorbeeld wordt een argument gegeven voor het standpunt dat de AIVD geen bijzondere bevoegdheden had mogen inzetten. Een argument dat leidt tot een bepaalde conclusie of standpunt is op te vatten als een soort oorzaak die leidt tot een bepaald gevolg.

Additieve relaties

De relaties die niet tot de uitgebreide categorie van causale relaties behoren, worden additieve ('toevoegende') relaties genoemd. Tekstdelen die zo'n relatie met elkaar hebben, horen duidelijk bij elkaar, maar de relatie is minder specifiek dan in het geval van een causale relatie. Er is vaak niet veel meer aan de hand dan dat hetgeen beweerd wordt in tekstdeel 1 het geval is en hetgeen beweerd wordt in tekstdeel 2 ook het geval is.

Opsomming

De meest algemene vorm van additieve relaties is de opsomming, zoals in (31). Deze relatie wordt vaak gemarkeerd met *en of ook*.

(31) Op mijn verjaardag gisteren, heb ik ontzettend veel cadeautjes gekregen. Mijn broer en zus verrasten me met treinkaartjes naar Berlijn, waar ik al erg lang een keer naartoe wil, mijn vrienden hadden een paar leuke boeken voor me gekocht, mijn tante kwam aanzetten met een enorme bos bloemen, en van de burens kreeg ik een bioscoopbon.

Voorbeeld

In voorbeeld (32) wordt eerst een algemene situatie beschreven: het ophopen van afvalstoffen. Daarna wordt een specifiek geval beschreven dat onder die algemene situatie valt: de opeenhoping van bilirubine. Dit voorbeeld maakt de algemene situatie concreter.

(32) Bij ernstige leverziekten kunnen afvalstoffen zich ophopen in het lichaam. Een voorbeeld hiervan is bilirubine. Dit is een afvalproduct van hemoglobine, de rode bloedkleurstof. Bij leverziekten ontstaat vaak een opeenhoping van bilirubine in het bloed.

Parafrase, samenvatting

In (33) beschrijft de schrijfster wat zij onder een echt circus verstaat. Aan het eind gebruikt ze de coherentiemarkeerder *kortom* om aan te geven dat ze haar beschrijving gaat samenvatten.

(33) Dit was een echt circus: een onduidelijke tent met loslopend gedierte, een depressieve, niet kunnende rekenende Tsjechische achter de kassa, en een spreekstalmeester die tijdens de ontvangst een Fanta bestelde bij de juf-frouw van de drankjes. Kortom: een circus zoals een circus hoort te zijn. (Aaf Brandt Corstius in *NRC Next*, 21 februari 2008)

In voorbeeld (34) hieronder wordt twee maal dezelfde conclusie getrokken, maar in verschillende bewoordingen. De tweede formulering is een parafrase van de eerste. De coherentiemarkeerder *ofwel* wordt gebruikt om dat aan te geven.

(34) Bij gewichtstoename speelt dus niet alleen dieet, maar ook aanleg een belangrijke rol, schrijft Rose. Ofwel: tweelingonderzoek nuanceert de gedachte dat dik zijn alleen maar 'eigen schuld, dikke bull' is. (*NRC Next*, 15 februari 2008)

Proces of procedure

Een proces is een opsomming van een aantal gebeurtenissen die na elkaar plaatsvinden. Die gebeurtenissen kunnen een causale samenhang vertonen (de ene veroorzaakt de volgende), maar noodzakelijk is dat niet. Voorbeeld (35) beschrijft een proces.

(35) De vrouw stond in januari 2005 te wachten voor een stoplicht in Amsterdam, toen de 19-jarige Ali el B. haar portier opentrok en haar tas pakte. Hij sprong vervolgens bij een vriend achterop de scooter. Germaine C. reed achteruit, raakte de scooter en reed tegen een boom. Het slachtoffer kwam klem te zitten tussen de auto en de boom. Hij overleed ter plekke. (*NRC Next*, 21 februari 2008)

Een procedure is een variant op een proces. Hier gaat het om een reeks handelingen die uitgevoerd moeten worden om een bepaald doel te bereiken. Bij een procedure is er dus tevens sprake van een middel-doelrelatie. Het specifieke van een procedure is dat het middel bestaat uit een reeks acties. Kenmerkend voor procedures is dat ze vaak worden gepresenteerd in de vorm van een genummerde lijst.

Voorbeeld van een procedure (uit de online help bij Microsoft Word)

Hoe kunt u de opmaak van een document beperken?

1. Klik op *Document beveiligen* in het menu *Extra*.
2. Schakel in het taakvenster *Document beveiligen* het selectievakje *Opmaak beperken tot een aantal opmaakprofielen* in.
3. Klik op *Instellingen*.

4. In de lijst met opmaakprofielen in het dialoogvenster *Opmaakbeperkingen* schakelt u de selectievakjes in voor de opmaakprofielen die u wilt toestaan en schakelt u de selectievakjes uit voor de opmaakprofielen die u niet wilt toestaan in het document.
5. Als u de opmaak wilt beperken tot het minimum aantal aanbevolen keuzes, klikt u op *Aanbevolen minimum*. U kunt de opmaak nog verder beperken, maar dan verwijderd u opmaakprofielen die door Microsoft Word worden gebruikt in bepaalde voorzieningen, zoals inhoudsopgaven of lijsten met opsommingscijfers of nummering.
6. Als u bepaalde AutoOpmaak-functies, zoals het omzetten van '1/2' in '½', wilt behouden, schakelt u het selectievakje *Toestaan met AutoOpmaak de opmaakbeperkingen te verbreken* in.
7. Klik op *Ja, afdwingen van beveiliging starten*.
8. Typ een wachtwoord in het vak *Nieuw wachtwoord opgeven (optioneel)* en typ het wachtwoord vervolgens opnieuw ter bevestiging.

Extra informatie

Bij de laatste vorm van additieve relaties die we hier onderscheiden, gaat het niet om een specifiek voorbeeld, of om een samenvatting maar om een toelichting op de situatie of – algemener – om extra informatie over een situatie. In de laatste zinnen van voorbeeld (36) (een gewijzigde versie van (31)) wordt bijvoorbeeld meer informatie gegeven over de bos bloemen die de ik-figuur krijgt.

- (36) Op mijn verjaardag gisteren, heb ik ontzettend veel cadeautjes gekregen. Mijn broer en zus verrasten me met treinkaartjes naar Berlijn, waar ik al erg lang een keer naartoe wil, mijn vrienden hadden een paar leuke boeken voor me gekocht, mijn tante kwam aanzetten met een enorme bos bloemen. Die bestond uit heel veel witte rozen, gecombineerd met allerlei andere bloemen. Het was werkelijk niet normaal hoe groot die bos was. Mijn tante kon er amper mee door de deur.

Volgorde

We hebben tot nu toe gedaan alsof relationele verbanden altijd dezelfde volgorde hebben: eerst de oorzaak dan het gevolg, eerst het argument, dan het standpunt. Dit is echter niet altijd het geval. Vaak kunnen deze causale relaties in twee verschillende volgordes gepresenteerd worden, ofwel eerst de oorzaak en dan het gevolg, zoals in (37), ofwel eerst het gevolg en dan de oorzaak, zoals in (38).

- (37) In het zuiden van de Verenigde Staten heerst al enkele weken een grote droogte. De laatste dagen zijn er enorme bosbranden uitgebroken.
- (38) De laatste dagen zijn in het zuiden van de Verenigde Staten enorme bosbranden uitgebroken. In dat gebied heerst al enkele weken een grote droogte.

De voorbeelden hieronder laten zien dat de middel-doelrelatie in voorbeeld (27) ook gemakkelijk veranderd kan worden in een doel-middelrelatie, zonder dat de betekenis van de tekst verandert.

- (27) Rembrandt maakte olieversies ter voorbereiding op bekende grote schilderijen, alleen om te zien hoe het hoofd van een persoon er in ongewone belichting precies uitziet. (website *De Volkskrant*, 21 juni 2006)
- (39) Alleen om te zien hoe het hoofd van een persoon er in ongewone belichting precies uitziet, maakte Rembrandt olieversies ter voorbereiding op bekende grote schilderijen.

Bij additieve relaties kan de volgorde van de onderdelen in het algemeen niet gevarieerd worden. Alleen bij een opsomming maakt het soms niet uit in welke volgorde de delen staan. De volgorde van een procesrelatie ligt vast. Bij de andere drie relaties is het meestal zo dat eerst het begrip of de situatie wordt genoemd en daarna het voorbeeld, de samenvatting of de extra informatie wordt gegeven.

Polariteit

De derde eigenschap die van belang is bij het classificeren van coherentie-relaties is de polariteit van de relaties. Hiermee wordt bedoeld dat een relatie tussen twee tekstdelen positief of negatief kan zijn. In voorbeeldzinnen (40) en (41) is beide sprake van een doel-middelrelatie.

- (40) Dankzij reddingsacties van de brandweer en goeie buurtbewoners kwam de kat uit de boom.
- (41) Ondanks reddingsacties van de brandweer en goeie buurtbewoners kwam de kat niet uit de boom.

Het verband in (40) is positief. Het middel, de reddingsacties, heeft geleid tot het gewenste doel. Deze relatie wordt gemarkeerd door de markerder *dankzij*. Het verband in (41) is negatief. Het middel is ingezet, maar heeft niet het gewenste doel bereikt. Zo'n negatieve relatie wordt *contrastief* genoemd. De relatie in (41) wordt gemarkeerd door *ondanks*. Dit is een veelgebruikte coherentiemarkerder om negatieve causale relaties mee aan te geven, net zoals de woorden *hoewel* en *toch*.

Ook andere causale relaties komen voor in een negatieve variant. Voorbeeld (42) is een contrastieve oorzaak-gevolgrelatie, voorbeeld (43) is een contrastieve voorwaarde-gevolgrelatie, voorbeeld (44) een contrastieve probleem-oplossingrelatie en voorbeeld (45) een contrastieve standpunt-argumentrelatie.

- (42) Ondanks de dichte mist zijn er in de ochtendspits geen ongelukken gebeurd.

geldt een waarschuwing tegen het gebruik van water uit loden waterleidingen voor het aanmaken van (fles)voeding voor zuigelingen tot een jaar. (...) Het is verstandig bij de bereiding van hun (fles)voeding bromwater te gebruiken of kant-en-klare (fles)voeding te nemen. Met filteren of koken gaat het lood niet uit het water. Ook de kraan flink laten doorlopen helpt niet. Het gaat dus nadrukkelijk alleen om water dat door een loden waterleiding stroomt.

Afstand

De twee tekstdelen die een relatie met elkaar onderhouden, kunnen van elkaar gescheiden zijn door een ander tekstdeel. In het algemeen maakt dit een tekst moeilijker leesbaar. In de voorbeeldtekst wordt in de eerste twee zinnen een doel verwoord, namelijk de kwaliteit van het drinkwater in Nederland op peil houden. Het middel dat gebruikt wordt om dit doel te bereiken, wordt niet verwoord in de derde, maar pas in de vierde zin: "Daarom is het de bedoeling om vóór 2005 alle loden waterleidingen te vervangen". De zin die tussen de twee delen van de doel-middelrelatie staat, zet de lezer op het verkeerde spoor: die denkt (in eerste instantie) dat *daarom* een relatie legt met de ouderdom van de huizen. Pas na een beetje doordenken (wat luie lezers niet doen), wordt duidelijk dat het anders zit.

Een van de resultaten van een relationele coherentieanalyse van deze tekst zou dan ook de aanbeveling zijn om de derde zin te verplaatsen.

Coherentiemarkeerders

Het markeren van relationele coherentie kan er voor zorgen dat de relaties tussen de tekstdelen makkelijker geïnterpreteerd kunnen worden. Coherentiemarkeerders kunnen echter alleen maar helpen bij het begrijpen van een tekst als ze op de juiste manier gebruikt worden. Er ontstaan problemen bij het begrip van de tekst als er een verkeerde markeerder in een tekst wordt gebruikt. Een voorbeeld van foutief gebruik van een connectief is te vinden aan het einde van de voorbeeldtekst over lood in het drinkwater. Het woord *dus* in de laatste zin wijst doorgaans op een causale relatie, een argument-standpuntrelatie, maar in dit tekstfragment is het argument bij het standpunt dat alleen bij loden waterleidingen maatregelen moeten worden genomen, niet te vinden.

Het komt ook regelmatig voor dat relaties gemarkeerd worden met markeerders die eigenlijk tot een andere, ruimere, relatie behoren. Normaal gesproken wordt bijvoorbeeld het woord *toen* gebruikt om er een additieve relatie mee te markeren. Zo is voorbeeld (47) hieronder te interpreteren, als een beschrijving van een proces: eerst verlieten de Romeinen Engeland, daarna raakte de Britse beschaving in verval. Bijna alle lezers zullen deze twee gebeurtenissen echter niet zien als een toevallige opeenvolging, maar ze zullen denken dat er een causale relatie bestaat tussen de gebeurtenissen; de Britse beschaving raakte in verval *doordat* de Romeinen weggegaan waren. Dit specifiekere verband kun je echter alleen volledig begrijpen als je voldoende voorkennis hebt van de geschiedenis.

(43) Hoewel de succesvolle atleet had voldaan aan de vooraf vastgestelde limiet, mocht hij niet naar de Olympische spelen.

(44) Het kruispunt van de Molenstraat en de Oude Schoolweg is levensgevaarlijk. Er zijn daar de laatste maanden al drie ernstige ongelukken gebeurd. Toch laat de gemeente er geen stoplichten plaatsen.

(45) Hoewel er geen reden was om aan te nemen dat de journalisten een grotere rol hebben gespeeld dan die van 'doorgeefluik', had de AIVD het gebruik van bijzondere bevoegdheden zoals afluisteren en observeren tegen de journalisten mogen inzetten.

Het verschil tussen negatieve en positieve relaties kan niet alleen bij causale relaties gemaakt worden, maar ook bij opsommingen. Voorbeeld (46) hieronder is hier een voorbeeld van. Negatieve opsommingen worden *tegenstellingen* genoemd. Ze worden vaak gemarkeerd met woorden als *maar* en *terwijl*.

(46) Uit kostuumonderzoek bleek dat de muts op het schilderij een werkstersmutsje was, terwijl de bontmantel te chic is voor een werkster. (website *De Volkskrant*, 21 juni 2006)

Bij een proces of een procedure kan een negatieve relatie inhouden dat een bepaalde gebeurtenis zich (in tegenstelling tot wat men zou verwachten) niet heeft voorgedaan, of dat een bepaalde actie niet moet worden uitgevoerd.

2.4.3 Problemen bij het interpreteren van relationele coherentie

Net als bij het interpreteren van referentiële coherentie, kunnen er ook bij het interpreteren van relationele coherentie verschillende problemen optreden. De eerste categorie van problemen hangt samen met de afstand tussen de tekstdelen die een relatie met elkaar onderhouden. De tweede categorie heeft te maken met het interpreteren van coherentiemarkeerders. Deze markeerders kunnen de lezer helpen bij het begrijpen van een tekst, maar ze worden soms op een verkeerde of onduidelijke manier gebruikt.

Een passage uit een publicatie van het ministerie van VROM: Lood in drinkwater, informatie over saneren, subsidie en flesvoeding

Lood in drinkwater

We hebben in Nederland – gelukkig – drinkwater van een zeer goede kwaliteit. Natuurlijk willen we dat zo houden. Loden leidingen komen alleen voor in huizen die gebouwd zijn voor 1960. Daarom is het de bedoeling om vóór 2005 alle loden waterleidingen te vervangen. Daaraan zullen de waterleidingbedrijven en het ministerie van VROM hun steentje bijdragen. U kunt namelijk subsidie krijgen als u uw loden waterleidingen gaat vervangen. Er

(47) Toen de Romeinen Engeland verlieten, raakte de Britse beschaving in verval. Maar ook al hebben lezers geen idee van de geschiedenis, en weten ze niet dat de Romeinen vroege beschavingen gebracht hebben en dat deze later in verval zijn geraakt, dan nog proberen ze de zin als een causale relatie te interpreteren. Lezers zijn namelijk geneigd tot een *maximaal coherente interpretatie* van een tekst. Causaliteit geeft een sterkere samenhang dan tijd. Dus als het enigszins kan, interpreteren we een additieve procesrelatie als een causale relatie.

Het voorbeeld laat twee dingen zien: hoe belangrijk de voorkennis van de lezer is, maar ook hoe schrijvers kunnen spelen (of manipuleren) met markeers. Schrijvers kunnen met een additieve relatie de indruk wekken dat bepaalde gebeurtenissen causaal met elkaar samenhangen terwijl dit niet het geval hoeft te zijn. In voorbeeld (48) wordt gesuggereerd dat Piet gestolen heeft, maar dat hoeft natuurlijk niet het geval te zijn. En de schrijver zegt het ook nergens expliciet.

(48) Vlak nadat ik Piet door de gangen van ons kantoor had zien lopen, merkte ik dat mijn laptop van mijn bureau was gestolen.

Overzicht van relationele verbanden

Hoofd-type	Soort relatie (twee volgordes)	Coherentiemarkers (markeers van negatieve relaties staan tussen haakjes)
Causaal	Oorzaak – gevolg Gevolg – oorzaak Middel – doel Doel – middel Voorwaarde – gevolg Gevolg – voorwaarde Probleem – oplossing Oplossing – probleem Standpunt – argument Argument – standpunt	doordat, daardoor, de oorzaak hiervan (hoewel, ondanks, toch) om, daarvoor, met behulp van (hoewel, ondanks, toch) als ... dan, indien (hoewel, ondanks, toch) daarom, de oplossing hiervoor (hoewel, ondanks, toch) omdat, daarom, namelijk, het argument hierbij (hoewel, ondanks, toch)
Additief	Opsomming (Negatief: Tegenstelling) Voorbeeld Parafrase, samenvatting Proces Extra informatie	en, bovendien, ook (maar, daarentegen, terwijl) zoals, bijvoorbeeld ofwel, kortom, dus ten eerste, vervolgens, daarna (maar niet)

Het bovenstaande overzicht laat zien dat de markeers allerlei verschillende vormen hebben. Ze kunnen in een aantal taalkundige categorieën onderverdeeld worden:

- Voegwoorden, ook wel connectieven genoemd. Voorbeelden hiervan zijn *want* en *omdat*, die allebei gebruikt worden om causale relaties mee aan te duiden.
- Bijwoorden, zoals *bovendien*, *daarentegen*. Deze woorden worden doorgaans gebruikt om additieve relaties mee aan te duiden.
- Andere woordgroepen, zoals *met het oog op*, *met behulp van*, *door middel van*, *ten gevolge van*. Dit zijn woordgroepen die gebruikt worden om een causale relatie mee aan te duiden.
- Woordgroepen die rechtstreeks de inhoud van een relatie benoemen, zoals *de oplossing hiervoor is*, *de oorzaak is*, *ik heb hier de volgende argumenten voor*, *een voorbeeld hiervan is*.
- Woorden en woordgroepen die rechtstreeks aangeven dat het hier gaat om een opsomming of een proces: *ten eerste*, *ten tweede*, *in de eerste plaats*, *vervolgens*. Deze woorden en woordgroepen worden gebruikt om aan te geven in welke volgorde samenhangende gebeurtenissen zich afspelen.

2.5 Toepassing van coherentieanalyse

2.5.1 Methode

In deze paragraaf geven we een voorbeeldanalyse, waarin de referentiële en relationele analyse worden toegepast. Dit doen we aan de hand van een tekst over een onthoofd standbeeld. Na de analyse volgt een evaluatie van deze tekst en een voorstel tot mogelijke verbetering of vervolmaking van de tekst.

Aankpak van een coherentieanalyse

De analysefase:

- Referentieel: Identificeer (vanaf de tweede zin) alle tekstuele verwijzingen, benoem het type en noem het antecedent. Noteer ook hoe groot de afstand tot het antecedent is. Noteer het resultaat in een tabel.
- Relationeel: Identificeer (van zin tot zin, van zin tot meerdere zinnen, en tussen zinnen) welke relationele verbanden er bestaan, benoem de relatie en geef aan of en welke coherentiemarkeers gebruikt worden. Noteer het resultaat in een tabel.

De evaluatiefase:

- Referentieel: Identificeer die plaats in de tekst waar de mate van toegankelijkheid van het antecedent niet in overeenstemming is met de manier van verwijzen, dus waar naar een ontoegankelijk antecedent met te weinig lexicaal materiaal verwezen wordt. Identificeer ook waar juist te veel lexicaal materiaal gebruikt wordt bij een hoogst toegankelijk antecedent, terwijl er geen sprake is van een onderwerpverandering.
- Relationeel: Identificeer waar de betekenisrelatie tussen zinnen niet duidelijk is.

De verbeterfase:

- Referentieel: Zorg dat de mate van toegankelijkheid van het antecedent in overeenstemming is met de mate van lexicale volledigheid. Dus zorg bij weinig toegankelijke antecedenten voor voldoende lexicaal materiaal, zorg bij volledig toegankelijke antecedenten voor pronominale (afhankelijke, niet-lexicale) verwijzingen, en zorg dat er bij een onderwerpverandering met volledig lexicaal materiaal verwezen wordt, ook al is het antecedent zeer toegankelijk.
- Relationeel: Zorg bij een onduidelijke coherentierelatie dat het type relatie gemarkeerd wordt door een coherentiemarkeerder. Staan de verschillende onderdelen van een relatie ver uit elkaar, verander dan de volgorde van de tekst.

2.5.2 Voorbeeld

Een bericht uit de Volkskrant van 7 juni 2006

Onthoofding van Nachtwacht lijkt moderne thriller

Van onze verslaggeefster Cécile Elffers

De poging van regisseur Peter Greenaway om van De Nachtwacht een moderne thriller te maken, lijkt dit weekend directe navolging gevonden te hebben. De bronzen beeldengroep van De Nachtwacht op het Amsterdams Rembrandtplein is zondagochtend vroeg vernield. Een van de 22 beelden werd door onbekenden omgegooid en onthoofd. Medewerkers van café Schiller troffen het bronzen hoofd maandenlang geleden aan en brachten het in veiligheid.

Het slachtoffer is de zogenoemde 'man met de musket'. Volgens Greenaways nieuwe multimedialproject Nightwatching, te zien in het Rijksmuseum, is deze man Martijn Geijle, de moordenaar van kapitein Piers Hasselburgh. Maar de hele groep schutters is in Greenaways lezing betrokken in het moordcomplot. Als een bezoeker van

Nightwatching zozeer meegesleept werd door het verhaal dat hij besloot tot wraak, dan lopen mogelijk ook de andere bronzen samen-zweersders gevaar.

Peter Greenaway is geschokt door het vandalisme maar ziet geen verband met zijn project. 'Ik maak me wel zorgen of ik met mijn project De Nachtwacht zelf niet in gevaar breng. Het werk hangt nu immers in een donkere zaal, omgeven door honderden mensen. Maar wat er op het Rembrandtplein is gebeurd, lijkt me gewoon een daad van dronken Britse hooligans.'

De Ondernemersvereniging Rembrandtplein, initiatiefnemer van de beeldengroep, zoekt nog of er permanent cameratoezicht op het kunstwerk kan komen. Het beeld had een waarde van 100 duizend euro maar was goed verzekerd. Een van de ondernemers verklaart: 'Financieel zal dit weinig gevolgen hebben, maar het is diep triest, zo'n zinloze daad.'

Voorbereiding

Voorafgaand aan de eigenlijke analyse van de tekst is het raadzaam de tekst een keer goed door te lezen en daarbij alvast te letten op passages die ervoor zouden kunnen zorgen dat de tekst moeilijker te lezen is. Zet bij een moeilijke of minder samenhangende passage alvast een kruisje in de kantlijn om naderhand na te kunnen gaan wat er aan de hand zou kunnen zijn met deze zinnen.

Daarna wordt de tekst verdeeld in genummerde zinnen. Vervolgens leest u de tekst zin voor zin nogmaals en onderstreept u de woorden die verwijzen naar eerder genoemde woorden uit de vorige zin(nen). Zet een pijltje naar het antecedent.

Zodra u tijdens het lezen van de tekst ook al een coherentierelatie herkent, noteert u die in de kantlijn. Onderstreept ook alle coherentiemarkeerders die u ter plekke herkent.

Bewerking: de tekst verdeeld in genummerde zinnen

- (1) De poging van regisseur Peter Greenaway om van De Nachtwacht een moderne thriller te maken, lijkt dit weekend directe navolging gevonden te hebben.
- (2) De bronzen beeldengroep van De Nachtwacht op het Amsterdams Rembrandtplein is zondagochtend vroeg vernield.
- (3) Een van de 22 beelden werd door onbekenden omgegooid en onthoofd.
- (4) Medewerkers van café Schiller troffen het bronzen hoofd maandenlang geleden aan en brachten het in veiligheid.
- (5) Het slachtoffer is de zogenoemde 'man met de musket'.
- (6) Volgens Greenaways nieuwe multimedialproject Nightwatching, te zien in het Rijksmuseum, is deze man Martijn Geijle, de moordenaar van kapitein Piers Hasselburgh.
- (7) Maar de hele groep schutters is in Greenaways lezing betrokken in het moordcomplot.
- (8) Als een bezoeker van Nightwatching zozeer meegesleept werd door het verhaal dat hij besloot tot wraak, dan lopen mogelijk ook de andere bronzen samen-zweersders gevaar.
- (9) Peter Greenaway is geschokt door het vandalisme maar ziet geen verband met zijn project.
- (10) 'Ik maak me wel zorgen of ik met mijn project De Nachtwacht zelf niet in gevaar breng.
- (11) Het werk hangt nu immers in een donkere zaal, omgeven door honderden mensen.
- (12) Maar wat er op het Rembrandtplein is gebeurd, lijkt me gewoon een daad van dronken Britse hooligans.'
- (13) De Ondernemersvereniging Rembrandtplein, initiatiefnemer van de beeldengroep, onderzoekt nog of er permanent cameratoezicht op het kunstwerk kan komen.
- (14) Het beeld had een waarde van 100 duizend euro maar was goed verzekerd.
- (15) Een van de ondernemers verklaart: 'Financieel zal dit weinig gevolgen hebben, maar het is diep triest, zo'n zinloze daad.'

Stap 1: Analyse van de referentiële coherentie

De eigenlijke analyse begint met een analyse van de referentiële relaties in een tekst. Dat levert uiteindelijk een tabel op waarin alle referentiële relaties uit de tekst worden beschreven. Bij het opstellen van de tabel gaat u als volgt te werk:

1. Noteer in de eerste kolom het nummer van de zin.
2. Noteer in de tweede kolom de woorden die een referentiële relatie onderhouden met woorden uit een eerdere zin.
3. Noteer in de derde kolom de afstand (in aantal zinnen) tot de woorden waarnaar verwezen wordt (het antecedent). Geef daarbij aan of het om een directe verwijzing gaat (met een Z van Zin) of om een mediërende verwijzing (met een M).
4. Geef in de vierde kolom aan van welke soort verwijzing er sprake is.
5. Noteer in de vijfde kolom ten slotte het antecedent: het woord of de woordgroep waarnaar verwezen wordt met de woorden uit de tweede kolom. Bij een lexicale keten is dat het meest recente woord waarnaar de verwijzende uitdrukking verwijst, bij een mediërende verwijzing is dat de meest recente verwijzing, met daarachter het uiteindelijke antecedent.

Analyse van referentiële coherentie in de tekst over de *Nachtwacht*

Zin	Verwijzing	Afstand	Type relatie	Antecedent
2	beeldengroep	Z1	Coll. Lex.	De Nachtwacht
2	de Nachtwacht	Z1	Lexicaal	De Nachtwacht
2	Rembrandtplein	Z1	Coll. Lex.	De Nachtwacht
2	zondagochtend	Z1	Lexicaal	weekend
3	de (22) beelden	Z1	Lidwoord Lexicaal	de beeldengroep
3	omgegooid en onthoofd	Z1	Coll. Lex.	vermied
4	bronzen hoofd	Z2	Lexicaal	Een van de 22 beelden
4	Het hoofd	Z1	Lidwoord Lexicaal	onthoofd
4	maandagochtend	Z2	Lexicaal	zondagochtend
5	Het slachtoffer	Z2	Lidwoord Coll. Lex.	onthoofd
6	Greenaways	Z5	Lexicaal	regisseur Peter Greenaway
6	Nightwatching	Z4	Lexicaal	De Nachtwacht
6	Rijksmuseum	Z4	Coll. Lex.	De Nachtwacht
6	deze man	Z1	Aanw. Vnw Lexicaal	Het slachtoffer
6	de moordenaar	Z1	Coll. Lex.	Het slachtoffer
7	de hele groep schutters	Z4	Lidwoord Lexicaal	de 22 beelden

Zin	Verwijzing	Afstand	Type relatie	Antecedent
7	schutters	Z1	Coll. Lex.	musket
7	Greenaways	Z2	Lexicaal	Greenaways
7	moordcomplot	Z1	Lexicaal	moordenaar
8	Nightwatching	Z2	Lexicaal	Nightwatching
8	het verhaal	Z7	Lidwoord Coll. Lex.	thriller
8	samenzweerders	Z1	Coll. Lex.	moordcomplot
8	de bronzen samen-zweerders	Z1	Lidwoord Coll. Lex.	de schutters
8	andere	Z1	Vergelijking	De hele groep schutters
9	Peter Greenaway	Z2	Lexicaal	Greenaways
9	het vandalisme	Z7	Lidwoord Coll. Lex.	vermied
9	zijn project	Z3	Bez. Vnw. Lexicaal	multimedialproject
10	Ik	Z1	Pers. Vnw.	Peter Greenaway
10	ik	Z1	Pers. Vnw.	Peter Greenaway
10	mijn project	Z1	Bez. Vnw. Lexicaal	zijn project
10	De Nachtwacht	Z2	Lexicaal	Nightwatching
11	Het werk	Z1	Lidwoord Lexicaal	De Nachtwacht
12	wat (er op het Rembrandtplein is gebeurd)	Z3	Aanw. Vnw.	Het vandalisme
12	me	M2	Pers. Vnw.	Ik, Peter Greenaway
13	Rembrandtplein	Z11	Lexicaal	Rembrandtplein
13	de beeldengroep	Z5	Lidwoord Lexicaal	de andere bronzen samen-zweerders
13	het kunstwerk	Z5	Lidwoord Lexicaal	de andere bronzen samen-zweerders
14	Het beeld	Z10	Lidwoord Lexicaal	het slachtoffer
15	(Een van) de ondernemers	Z2	Lexicaal	de ondernemersvereniging
15	de financieel	Z1	Lidwoord	Rembrandtplein
15	dit	M3	Coll. Lex. Aanw. Vnw.	100 duizend euro wat (er op het Rembrandtplein is gebeurd), vanda-lisme
15	zo'n zinloze daad	M3	Aanw. Vnw. Lexicaal	wat (er op het Rembrandtplein is gebeurd), vanda-lisme

We lichten nu enkele onderdelen van de analyse toe.

Omdat er alleen naar verwijzingen tussen zinnen wordt gekeken, is zin 2 de eerste zin die in de tabel komt te staan. In zin 2 staat het woord *zondagochtend* en dat verwijst lexicaal naar *weekend* in de eerste zin. De afstand tussen deze twee woorden is één zin (Z1). Het is een *lexicale* relatie; de zondagochtend maakt deel uit van het weekend.

In dezelfde zin staat *De Nachtwacht*, dat natuurlijk lexicaal verwijst naar dezelfde woorden in de eerste zin. Ook staat er nog het woord *beeldengroep*. Omdat we weten (wereldkennis) dat de Nachtwacht niet bestaat uit één persoon maar uit een groep mannen, begrijpen we dat *beeldengroep* collocatoneel verwijst *De Nachtwacht* uit zin 1. Verder komt in zin 2 het woord *Rembrandtplein* voor, dat eveneens verwijst naar *De Nachtwacht* in de voorgaande zin. Deze relatie hoeft echter niet noodzakelijk gelegd te worden omdat de verbinding ook in zin 2 zelf kan worden gelegd (daar staat ook *De Nachtwacht*).

In zin 3 gaat het verder over de *beeldengroep*, namelijk door het woord *beelden* en door het bepaalde lidwoord *de*. Zowel *beelden* als *de* worden genoteerd in de tabel als lexicaal respectievelijk lidwoord. Nieuw is dat het 22 beelden zijn, maar de beelden zijn al eerder genoemd. De woorden *omgegooid* en *onthoofd* verwijzen naar *vernield* in de vorige zin en worden als één concept genoteerd.

Zin 4 zorgt voor een probleem bij de analyse: er wordt gesproken over *het bronzen hoofd* en het is wellicht niet onmiddellijk duidelijk dat dit slaat op het onthoofde Nachtwachtbeeld. Maar hoe is dan toch een verbinding te leggen? Het is mogelijk om *bronzen* op te vatten als een lexicale verwijzing naar *bronzen* in zin 2 en *hoofd* als een lexicale verwijzing naar *onthoofd* in de vorige zin, maar het is ook mogelijk om *bronzen hoofd* als geheel op te vatten als verwijzing naar *een van de 22 beelden* (collocatoneel, want beelden hebben een hoofd). Het laatste verdient de voorkeur, want je kunt beter niet bij elkaar horende begrippen uit elkaar trekken. En tot slot is *maandagochtend* in deze zin lexicaal gerelateerd aan *zondagochtend* twee zinnen terug.

Tot zover een gedetailleerde analyse van de referentiële verbanden in de eerste vier zinnen. We gaan hierna meer steekproefsgewijs te werk om de analyse te verduidelijken.

Soms komt er in een zin een verwijzing voor naar woorden in dezelfde zin. Deze verwijzingen worden bij de coherentieanalyse buiten beschouwing gelaten. Dit is bijvoorbeeld het geval in zin 5: *man met de musket* verwijst naar *slachtoffer*. Omdat er alleen naar verwijzingen tussen zinnen wordt gekeken, wordt er in de tabel alleen genoteerd dat *slachtoffer* verwijst naar *onthoofd* in zin 3 via een collocatoneel lexicale verwijzing. Het is ook mogelijk om *slachtoffer* op te vatten als verwijzing naar *een van de 22 beelden* in dezelfde zin, maar wij kiezen voor de eerste oplossing. Zowel *het* als *slachtoffer* krijgen een notatie.

De meeste verbanden zijn redelijk eenduidig te leggen. Maar bijvoorbeeld *andere* in zin 8 is niet gemakkelijk te duiden. Ook hier geldt: als niet duidelijk is of er sprake is van een referentieel verband, als eerdere informatie nodig is om de zin echt te kunnen interpreteren, dan is er sprake van een afhanke-

lijk verband. Zin 8 is in isolatie niet gemakkelijk te interpreteren, omdat zich onmiddellijk de vraag voordoet: hoezo *de andere samenzweerders*? Het bepaalde lidwoord en het woord *andere* (vergelijking) doet vermoeden dat er eerder sprake is geweest van eerder genoemde en inmiddels bekende samenzweerders. Daarom vatten we *andere* hier op als een verwijzing naar *de hele groep schutters* in de voorgaande zin.

Verder komt in zin 8 een duidelijk globale verwijzing voor, namelijk *het verhaal*, dat verwijst naar *thriller* in zin 1. In de tabel geven we aan dat er 7 zinnen teruggekeken moet worden. In deze zin zijn meer verbanden te leggen, die wel lokaal zijn, maar naar meerdere antecedenten kunnen verwijzen. Zo kan *de bronzen samenzweerders* verwijzen naar *de schutters* in de vorige zin, maar het woord *samenzenweerders* verwijst ook duidelijk collocatoneel naar *moordcomplot*. En *bronzen* verwijst ook naar het woord *bronzen* vier zinnen terug. In onze optiek valt *de bronzen samenzweerders* als geheel op te vatten als een verwijzing naar *de schutters*, en dan ook nog het woord *samenzenweerders* naar *moordcomplot*.

Soms verwijst een voornaamwoord naar een woord in dezelfde zin en niet naar een vorige zin. Dit is het geval in zin 10: het woord *ik* dicteert als het ware het gebruik van *me* (je kunt er niet *zich* van maken), maar dicteert niet het tweede gebruik van *ik*, want daar had ook *hij* kunnen staan. Daarom noteren we twee maal *ik*, en niet *me*. In zin 10 is verder *de Nachtwacht* een interessant probleem. Dit verwijst naar het schilderij *De Nachtwacht* en deze referent komt alleen in zin 1 voor. Toch draagt het woord *Nachtwacht* wel bij aan coherentie in dit verhaal, anders zou de lezer de link met het schilderij niet snappen, dus wij stellen voor om *de Nachtwacht* hier (zonder zelf) te analyseren als een lexicale verwijzing naar *Nightwatching*, twee zinnen terug.

Stap 2: Identificatie van problemen met referentiële coherentie (evaluatiefase)

Uit de tabel valt op te maken dat er in iedere zin meerdere verwijzingen staan naar voorgaande zinnen. De tekst lijkt dus behoorlijk coherent. De coherentie wordt met name gevormd door lexicale en collocatoneel lexicale ketens. Op enkele punten is het toch wat lastiger om de referentiële coherentie te volgen.

- Het zou kunnen zijn dat in zin 8 problemen ontstaan met het interpreteren van *het verhaal*. Het antecedent staat zeven zinnen terug, en dat kan wat veelgevraagd zijn voor de lezer.
- De afstand tussen de meeste verwijzingen in deze tekst is meestal één of twee zinnen, maar vooral in de derde alinea, die begint met zin 9, zijn ook verwijzingen over grotere afstand. Deze verwijzingen zouden ervoor kunnen zorgen dat deze alinea moeilijker te lezen is.
- Verder valt op dat er erg veel lexicale verwijzingen zijn naar de groep standbeelden op het Rembrandtplein. Dit is duidelijk het onderwerp van de tekst. Dit zijn steeds lexicale verwijzingen, maar in allerlei varianten (parafrases, collocatonele verbanden), die een tekst wel mooier kunnen maken, maar ook voor meer gepuzzel kunnen zorgen.

- Verder is ook aan het type verwijzingen in deze tekst te zien dat het om een tamelijk abstract onderwerp gaat: er zijn veel lexicale en weinig afhankelijke verwijzingen, en als er al afhankelijke verwijzingen voorkomen, dan hebben die meestal bepaalde lidwoorden. Als een tekst over een persoon zou gaan, dan zie je meer pronomina en veel meer mediërende verwijzingen, en dat is over het algemeen wat eenvoudiger te interpreteren (zoals zin 17a).

Stap 3: Analyse van relationele coherentie (analysefase)

Na stap 2 is de analyse van de referentiële verbanden voorlopig afgerond, en begint de analyse van de relationele coherentie. We gaan na tussen welke zinnen of zinsdelen een relationeel verband bestaat. Ook hier wordt het resultaat weergegeven in een tabel, nu met drie kolommen:

- In de eerste kolom wordt aangegeven tussen welke zinnen er een relationeel verband bestaat.
- In de tweede en derde kolom wordt aangegeven welke relatie dit is en door welke coherentiemarkeerder(s) de relatie gemarkeerd wordt.

Analyse van relationele coherentie in de tekst over de Nachtwacht

Zinnen	Relationeel verband	Markeerder
1-2	Extra informatie	
1, 3-5	Extra informatie	
3-4	Proces	
5-6	Extra informatie	maar
6-7	Tegenstelling	als ... dan
8	Voorwaarde - gevolg	maar
9	Tegenstelling	
9-10	Tegenstelling	immers
10-11	Standpunt - argument	maar
10,11-12	Tegenstelling	maar
14	Tegenstelling	maar
14-15	Oorzaak -gevolg	
15	Tegenstelling	maar

Ook deze tabel lichten we nader toe.

Zin 2 lijkt de belangrijkste zin uit de eerste alinea. In zinnen 1, 3 en 4 wordt er extra informatie gegeven over de vernieling van de beeldengroep. Zinnen 3 en 4 beschrijven samen een proces. Ook de eerste zin van de tweede alinea, zin 5, is op te vatten als extra informatie bij zin 2.

In de tweede alinea bestaat een tegenstelling tussen de zinnen 6 en 7 die gemarkeerd is met *maar*. Deze tegenstelling kan als volgt omschreven worden. Volgens het project Nightwatching is het onthoofde beeld de moordenaar van de kapitein maar is deze persoon niet de enige die betrokken is geweest bij

de moord. Zin 8 is een voorwaarde-gevolgrelatie die gemarkeerd wordt met *als ...dan*. Als de vermieler van het beeld zich heeft laten inspireren door Nightwatching, dan zijn de beelden van de andere schuldigen misschien ook niet veilig.

De derde alinea, met het commentaar van de kunstenaar op de vernieling, bevat een aantal tegenstellingen en een standpunt-argumentrelatie. De eerste tegenstelling houdt in dat Peter Greenaway geschokt is door de vernieling van het beeld maar dat hij geen verband ziet met zijn project. De tweede tegenstelling houdt in dat hij wel bang is dat de Nachtwacht zelf gevaar loopt door zijn project. Voor dit standpunt in zin 10, wordt in zin 11 een argument gegeven.

De vierde alinea begint met een zin die geen relationeel verband onderhoudt met de voorgaande zinnen, en ook niet met de twee volgende zinnen. De laatste twee zinnen, 14 en 15, vormen ieder op zichzelf een tegenstelling, die twee keer gemarkeerd wordt met *maar*. Tussen deze zinnen bestaat een oorzaak-gevolgrelatie, 'omdat' het beeld goed verzekerd was, heeft de vernieling geen financiële consequenties voor de ondernemers.

Stap 4: Identificatie van problemen met relationele coherentie (evaluatiefase)

Het valt op dat er weinig coherentiemarkeerders in de tekst voorkomen, behalve het woord *maar*. Dit heeft geen probleem te zijn want lezers zijn vaak in staat om ook zonder deze hulpmiddelen een coherente mentale representatie van de tekst op te bouwen.

Omdat bijna alle zinnen een relatie onderhouden met een of meerdere andere zinnen kunnen we concluderen dat de tekst in relationeel opzicht samenhangend is. Alleen zin 13 heeft geen relationeel verband met een andere zin uit de tekst. Op deze plaats zou de tekst dus problemen op kunnen leveren.

Het is ook opvallend dat er veel *negatieve* relaties in de tekst voorkomen. Vooral in de tweede helft van de tekst (vanaf zin 7) komen veel tegenstellingen voor. Negatieve relaties zijn vaak moeilijker te begrijpen dan positieve relaties. Het zou dus kunnen dat het tweede deel van de tekst wat moeilijker leesbaar is.

Stap 5: Formulering van verbetervoorstellen voor de tekst

Beide deelanalyses laten zien dat de tekst in het algemeen samenhangend geschreven is. Er zijn geen zinnen te vinden die geen enkel referentieel verband onderhouden met een voorgaande zin. Verder onderhouden ook bijna alle zinnen een relationeel verband met een of meerdere andere zinnen. Toch zijn er een paar dingen die de tekst moeilijker leesbaar maken.

Eerste alinea

- De eerste zin is moeilijk te begrijpen, vooral als de lezer niet bekend is met het project van Peter Greenaway. Na het lezen van de eerste alinea is duidelijk dat deze eerste zin niet de belangrijkste zin is. Dat is zin 2, en de

- Vierde alinea
- Deze alinea heeft geen enkel relationeel verband met zinnen in de andere alinea's van de tekst. Er begint in deze alinea een heel nieuw onderwerp, zoals dat wel vaker voorkomt bij een nieuwe alinea. De alinea is ook wel te begrijpen, maar hij zou beter leesbaar zijn als de eerste zin (zin 13) duidelijker zou aansluiten op de twee volgende zinnen. Bijvoorbeeld door zin 13 en 14 te veranderen in: "Om vernielingen in de toekomst te voorkomen onderzoekt de Ondernemersvereniging Rembrandtplein, initiatiefemer van de beeldengroep, of er permanent cameratoezicht op het kunstwerk kan komen. Dat is natuurlijk te laat voor het onthoofde beeld van de man met de musket. Gelukkig was het beeld, dat een waarde had van 100 duizend euro, goed verzekerd."
 - Met de voorgestelde verandering voor zin 13 en 14, is ook het probleem opgelost in zin 14, waarnaar in de tekst verwezen wordt met *het beeld*. Dit verwijst over grote afstand naar het onthoofde beeld en niet naar de beeldengroep. Duidelijker was geweest als er in de tekst verwezen was met meer lexicaal materiaal, bijvoorbeeld *Het onthoofde beeld*. Dan was de zin beter interpreteerbaar geweest.

Literatuur

- Belangrijke en invloedrijke boeken op het gebied van referentiële analyse zijn die van Halliday en Hasan (1976) en van Ariele (1990). Halliday en Hasan waren de eersten die op een duidelijke manier de verschillende vormen van verwijzingen beschreven. Ariele legt uit dat de keuze van een verwijzing afhangt van de mentale toegankelijkheid van een referent.
- Meyer publiceerde in 1975 een van de eerste classificaties van relationele verbanden. Mann en Thompson (1986) analyseerden relationele verbanden op een manier die veel navolging heeft gekregen. Een uitgebreide inleiding in de coherentieanalyse biedt Pander Maat (2002). Interessante artikelen die onderzoek naar coherentierelaties rapporteren zijn die van Degand en Sanders (2002), Sanders en Noordman (2000) en Kamalski, Lentz en Sanders (2004).
- Ariele, M. (1990). *Assessing noun-phrase antecedents*. London/New York: Routledge.
- Cozijn, R. (2000). *Integration and inference in understanding causal sentences*. Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant.
- Degand, L., & T. Sanders (2002). The impact of relational markers on expository text comprehension in L1 and L2. *Reading and writing* 15, 739-757.
- Dijk, T. A van & W. Kintsch (1983). *Strategies of discourse comprehension*. New York: Academic Press.
- Halliday, M. A. K. & R. Hasan (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hobbs, J. R. (1979). Coherence and Coreference. *Cognitive Science* 3 (1), 67-90.
- Hovy, E. H. (1990). Parsimonious and profligate approaches to the question of discourse structure relations. *Proceedings of the 5th International Workshop on Natural Language Generation*.
- Hustinx, L. (1996). *Markeerders van de thematische structuur in tekst*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

- rest van de alinea is extra informatie bij zin 2. Pas na zin 6 kunnen lezers zonder voorkennis van het project van Peter Greenaway zin 1 op een goede manier interpreteren. Om de eerste alinea begrijpelijker te maken, kan deze beter met zin 2 beginnen. De informatie in zin 1 kan dan in de tweede alinea gegeven worden. Die zou dan kunnen beginnen met: "De ouders zijn misschien geïnspireerd door het multimedialproject Nightwatching van Peter Greenaway dat te zien is in het Rijksmuseum. Deze regisseur heeft geprobeerd een moderne thriller te maken van De Nachtwacht. Volgens dit project stelt het onthoofde beeld (de man met de musket) Marijn Geijle voor, de moordenaar van kapitein Piets Hasselburgh."
- De verwijzing van *maandagochtend* in zin 4 naar *zondagochtend* in zin 2 kan ook voor verwarring zorgen. Waarom wordt dat hoofd pas een dag na de vernieling gevonden? En waar komt de kennis vandaan dat het hoofd zondagochtend al vernield is? Of is *maandagochtend* een typfoutje, en is het hoofd op zondagochtend gevonden? Duidelijker was geweest: *pas op maandagochtend, of een dag later, maandagochtend*.
- Tweede alinea
- In zin 6 staan verwijzingen naar regisseur Peter Greenaway en Nightwatching. De verwijzingen hebben een afstand van 4 en 5 zinnen. En hoewel het uitgebreide lexicale verwijzingen zijn, zouden ze toch voor problemen kunnen zorgen omdat impliciet blijft dat Nightwatching de thriller is waarover in zin 1 wordt gesproken. Dit is nog een argument om de informatie uit de eerste zin te verplaatsen naar de tweede alinea.
 - De tegenstelling tussen de zinnen 6 en 7, die wordt aangegeven door *maar* is ook lastig te interpreteren zonder voorkennis over het project van Greenaway. Dit komt vooral door de vrij plotselinge verwijzing naar het moordcomplot. Deze woorden verwijzen dan wel lexicaal naar moordenaar, maar over een complot weet de lezer nog niets.
 - In zin 8 duikt plotseling *het verhaal* op. Dit verwijst naar de *thriller* in zin 1, maar het is een vage collocatielocale verwijzing die door de lange afstand de tekst moeilijker maakt. Een uitgebreidere lexicale verwijzing zou beter zijn (bijvoorbeeld *het verhaal van de thriller*). Ook dit probleem wordt opgelost door het verplaatsen van de inhoud van zin 1 naar de tweede alinea.
- Derde alinea
- In deze alinea staan enkele tegenstellingen en een standpuntargument-relatie die niet zo gemakkelijk te begrijpen zijn. Dit ligt overigens meer aan de inhoud van de tekst dan aan de verwijzingen. Waarom denkt Greenaway dat het vernielen van het beeld niks te maken heeft met zijn project, maar maakt hij zich wel zorgen over De Nachtwacht zelf?

- Hustinx, L. (1999). Cohesie-analyse van informerende teksten. *Gramma/TTT* 7, 215-236.
- Kamalski, J., L. Lentz & T. Sanders (2004). Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten. Een empirisch onderzoek naar cognitieve en affectieve effecten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 26, 85-104.
- Mann, W. C. & S. A. Thompson (1986). Relational propositions in discourse. *Discourse processes* 9, 57-90.
- Meyer, B. J. F. (1975). *The organization of prose and its effects on memory*. Amsterdam/Oxford: North Holland Publishing Company.
- Noordman, L. G. M. & W. Vonk (1998). Memory-based processing in understanding causal information. *Discourse Processes* 26, 191-212.
- Pander Maat, H. (2002). *Tekstanalyse. Wat teksten tot teksten maakt*. Bussum: Coutinho.
- Redeker, G. (1990). Ideational and pragmatic markers of discourse structure. *Journal of Pragmatics* 14, 367-381.
- Sanders, T. J. M. & L. G. M. Noordman (2000). The role of coherence relations and their linguistic markers in text processing. *Discourse processes* 29, 37-60.
- Sanders, T. J. M., Spooren, W. P. M. & L. G. M. Noordman (1992). Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15, 1-35.
- Sanders, T. J. M., Spooren, W. P. M. & L. G. M. Noordman (1993). Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation. *Cognitive linguistics* 4 (2), 93-133.
- Vonk, W., Hustinx, L. G. M. M. & W. H. G. Simons (1992). The use of referential expressions in structuring discourse. *Language and cognitive processes* 7, 301-333.

3

Retorische ana

Uriël Schuurs en Bé Breij

3.1 Inleiding

Hoe vaak begint een tekst tegenwoordig vinden veel schrijvers het van de lezers te trekken. En in de tip te vinden om met een re dit schrijfadvisie eigenlijk vanda afkomstig is uit de klassieke re meer te bieden dan dit simpele a adviezen? En zijn de adviezen u

Kort gezegd is retorica: de ku al vanaf de klassieke oudheid bes les, Cicero en Quintilianus – om Zij bespreken de retorica vanuit en Braet 1987, p. 46):

- Als een praktische *vaardigheid* aldus Quintilianus. Sommige anderen, en ze is te leren.
- Als een *theorie*: retorica is de le middelen waarmee sprekers h leert adviezen voor (aankome
- Als een vorm van *filosofie*: ret goede spreken eigenlijk is.

Daaraan kunnen we dan nog het gen, ontstaan uit een combinatie Griekse en de Romeinse traditie, de Verenigde Staten, op veel scho welsprekendheid. De spreekbeur aantreft, zijn hiervan een slap afr

Vaak wordt de retorica beperk sprekendheid is ook toepasbaar o overtuigend communiceren hoev ook geschreven teksten kunnen b

4

Argumentatieanalyse

Gerard Verhoeven en Peter Jan Schellens

4.1 Inleiding

Iedereen kent wel gesprekken als het volgende:

- (1a) Albert: "Van de week gaan we samen gezellig naar een Koreaan."
Irene: "Ik weet niet of ik daar wel zo'n zin in heb.
Waarom wil je eigenlijk naar een Koreaan?"
Albert: "Omdat ik zeg dat we naar een Koreaan gaan. Klaar!"

Albert verdedigt zijn al genomen besluit om naar een Koreaans restaurant te gaan met de mededeling dat hij dat vindt. Discussie gesloten. Het 'argument' dat Albert geeft, noemen we wel het gezagsargument, maar iedereen voelt aan dat het geen 'echt' argument is. Waarom? Omdat er eigenlijk niets nieuws wordt gezegd: Alberts stellingname wordt in wat andere bewoordingen herhaald. Een echt argument levert nieuwe informatie die je kunt verbinden met het ingenomen standpunt. Albert had als reactie op Irenes twijfel kunnen zeggen:

- (1b) "Maar schat, jij bent toch zo gek op culinaire avonturen. Nou, Koreaans eten hebben we nooit gedaan."

Nu vertelt Albert twee dingen die hij nog niet genoemd had en die in combinatie een argument leveren om eens Koreaans te gaan eten. Zijn standpunt heeft hij nu serieus onderbouwd met argumentatie. Misschien accepteert Irene zijn argumentatie als ze inderdaad graag culinair iets nieuws meemaakt en Koreaans eten voor haar nieuw is.

Dit voorbeeld laat tevens zien waarom we argumenteren. Als Irene meteen tegen Albert gezegd had:

- (1c) "Leuk! Goed plan van jou!"

dan zou Albert geen verdere argumenten hebben hoeven geven. We geven die dus als we een standpunt dat we zelf innemen, willen overdragen op een ander die nog niet van dat standpunt overtuigd is. Die argumenten moeten de ander 'over de streep trekken.'

We argumenteren in gesprekken, discussies en debatten, in mondelinge en schriftelijke betogen, commentaren, pleidooien, voorstellen enzovoort. In dit hoofdstuk houden we ons bezig met de analyse van argumentatie in betogen. Onder een betoog verstaan we elke tekst waarin op grond van een samenstel van argumenten een of meer standpunten worden verdedigd. Een betoog kan zowel in mondelinge als schriftelijke vorm worden gegoten. Hier concentreren we ons op de schriftelijke vorm. De schrijver probeert in een betoog de lezer door middel van argumentatie van een standpunt te overtuigen. Daarom kunnen we een betoog ook wel een overtuigende tekst noemen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat elk betoog overtuigt, maar dat elk betoog een poging tot overtuigen impliceert.

Het doel van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk leert u de argumentatie in een betoog analyseren en evalueren.

De schrijver van een betoog neemt een standpunt in in een kwestie waarover verschil van mening bestaat of kan bestaan. Hij veronderstelt dat ten minste een deel van zijn lezers het nog niet of nog niet helemaal met hem eens is. Zonder die veronderstelling heeft een betoog weinig zin. Wat hij wil bereiken is: instemming met zijn standpunt. Daartoe voorziet hij zijn standpunt van argumentatie. In de meeste betogen blijft het niet bij één argument voor het standpunt: er wordt een aantal argumenten in onderlinge samenhang gepresenteerd en zo nodig worden argumenten van de tegenpartij ontkracht.

De lezer van het betoog die zich een eigen kritisch oordeel wil vormen over de kwaliteit van het betoog en de aanvaardbaarheid van het standpunt, zal een aantal stappen moeten zetten. Om een betoog op verantwoorde wijze te kunnen evalueren, moet de lezer eerst het betoog *analyseren*. Dat houdt in dat hij moet vaststellen (1) wat het *centrale standpunt* van het betoog is, (2) met welke argumenten dat wordt ondersteund en (3) hoe die argumenten zich ten opzichte van elkaar verhouden.

De *evaluatie* houdt vervolgens in dat de lezer nagaat: (4) met welke feiten en uitgangspunten waarop de argumentatie is gebaseerd (de basisargumenten) hij het eens kan zijn, (5) hoe hij de argumentatieve verbanden beoordeelt die de schrijver legt tussen basisargumenten en het ingenomen eindstandpunt en (6) wat dat betekent voor de aanvaardbaarheid van het eindstandpunt.

Op die manier velt de lezer een oordeel over de redelijkheid van de geleerde argumentatie. We kunnen dat begrip voorlopig definiëren als de aanvaardbaarheid voor een onafhankelijk en onbevooroordeeld lezerspubliek dat gemotiveerd en in staat is om de gegeven argumentatie te beoordelen. In het vervolg doen we een poging tot een operationele definitie: dat wil zeggen dat we aangeven wat een lezer moet doen om tot een oordeel over de redelijkheid van een betoog te komen.

4.2 Enkele theoretische achtergronden

Argumenteren en overtuigen is in verschillende vakgebieden object van analyse en onderzoek. Dat is niet vreemd want over overtuigende teksten zijn ook verschillende vragen te stellen. Ten eerste kan argumentatie bestudeerd worden vanuit retorisch perspectief: wanneer is argumentatie overtuigend voor de toehoorders of de lezers? Die vraag is aan de orde in de klassieke retorica en in de persuasietheorie. Ten tweede kan argumentatie bestudeerd worden vanuit een normatief perspectief: wanneer is argumentatie redelijk (in andere termen: rationeel aanvaardbaar of deugdelijk)? Die vraag is aan de orde in de logica en argumentatietheorie. We gaan kort in op retorica en persuasietheorie en staan wat uitvoeriger stil bij logica en argumentatietheorie.

4.2.1 Retorica en persuasietheorie

In de *klassieke retorica* worden de middelen beschreven die de redenaar ten dienste staan om zijn publiek te overtuigen. De taak van de redenaar staat centraal. Het gaat daarbij zeker niet alleen om de argumentatieve middelen! Uitgangspunt is dat een gehoor zich niet alleen laat overtuigen door argumenten (*logos*), maar ook door de uitstraling van de spreker (*ethos*) en door de emoties die de inhoud en de vorm van een betoog oproepen (*pathos*). Tot de *logos*-middelen rekende men de *sylogismen* (redeneringen die logisch geldig zijn en een standpunt in principe 'waar' kunnen maken), de *enthymemen* (die een standpunt niet waar, maar hooguit aannemelijk of waarschijnlijk maken) en de *exempla* (de voorbeelden die een andere uitspraak ondersteunen). Het gaat de retoric niet om de deugdelijkheid of aanvaardbaarheid van die middelen maar om de overtuigingskracht. Overigens vond Aristoteles dat voor een ideaal publiek de argumentatieve middelen zouden moeten volstaan.

De inzichten in de klassieke retorica zijn vanzelfsprekend niet gebaseerd op wat wij nu wetenschappelijk onderzoek zouden noemen, maar zij bundelden wel een rijke ervaringskennis op grond van bestudering van beroemde en succesvolle redevoeringen uit die tijd. (Zie verder hoofdstuk 3).

In de *moderne persuasietheorie* staan niet de overtuigingsmiddelen maar het overtuigingsproces zelf centraal. Hoe verlopen processen van attitude- en gedragsverandering en hoe kan verklaard worden dat pogingen om mensen ergens van te overtuigen soms wel en soms niet succesvol zijn? Het proces bij de ontvanger staat centraal. Men gaat ervan uit dat ontvangers van persuasieve boodschappen zich meestal laten leiden door oppervlakkige (zogenoemde 'perifere') kenmerken van het betoog: bijvoorbeeld het gezag (het *ethos*) van de bron of de onderhoudende stijl van de boodschap (*pathos*). Er is dan sprake van perifere verwerking van de boodschap. De kwaliteit van argumenten speelt pas een rol wanneer de ontvanger gemotiveerd en in staat is tot centrale verwerking: het onderwerp moet hem voldoende belang inboezemen en het betoog moet voor hem te begrijpen zijn. In die situatie vindt zorgvuldige afweging van argumen-

ten plaats. En pas dan zal de kwaliteit van argumenten de doorslag geven in het overtuigingsproces.

We zien hier de klassieke opvattingen van Aristoteles over het ideale publiek terug in een modern jasje. Overigens blijft in het persuasieonderzoek de vraag naar wat dan de kwaliteit van argumentatie bepaalt buiten beschouwing. Ook hier ligt het accent op de overtuigingskracht en niet op de kwaliteit. De theorie zoals hier uiteengezet wordt gedeeltelijk ondersteund door en is richtinggevend voor veel experimenteel onderzoek in de sociale psychologie. (Zie Hoeken 1998 voor een helder overzicht.)

4.2.2 Logica

Logica en argumentatietheorie houden zich beide vanuit normatief perspectief bezig met de kwaliteit van redeneren en argumenteren. In de formele logica leidt dat tot de vraag hoe je uit ware uitspraken andere ware uitspraken kunt afleiden. Onder een uitspraak verstaan we hier een zin die een mededeling bevat die waar of onwaar kan zijn. De logica onderscheidt allerlei redeneervormen waarvan we er hier vier illustreren.

Enkele redeneervormen in de logica

Geldige redeneervormen

- (1) *Modus ponens (bevestiging van de antecedens)*
 Als p dan q Als je griep hebt, heb je koorts
 p Edwin heeft griep
 Dus: q Dus: Edwin heeft koorts
- (2) *Modus tollens (ontkenning van de consequens)*
 Als p dan q Als je griep hebt, heb je koorts
 Niet q Edwin heeft geen koorts
 Dus: niet p Dus: Edwin heeft geen griep

Ongeldige redeneervormen:

- (3) *Ontkenning van de antecedens*
 Als p dan q Als je griep hebt, heb je koorts
 Niet p Edwin heeft geen griep
 Dus: niet q Dus: Edwin heeft geen koorts
- (4) *Bevestiging van de consequens*
 Als p dan q Als je griep hebt, heb je koorts
 q Edwin heeft koorts
 Dus: p Dus: Edwin heeft griep

Alle vier de voorbeelden zijn syllogismen: redeneringen waarin de premissen expliciet worden gepresenteerd en waarin uit twee of meer uitspraken de waarheid van een conclusie wordt afgeleid. Maar lukt dat in alle vier de gevallen? Kijken we eerst naar voorbeeld (1). Het zal duidelijk zijn dat als de eerste twee zinnen (de premissen) beide waar zijn, de derde zin (de conclusie) noodzakelijkerwijze ook waar is. Om dat vast te stellen hoeven we niets van griep, koorts of Edwin te weten. Het is te danken aan de redeneervorm: De redenering is geldig, omdat hij is te herleiden tot een geldige redeneervorm, de *modus ponens*, die ernaast staat.

In de formele logica gaat het niet om de concrete redeneringen, zoals die over griep, maar om de geldigheid van redeneervormen in het algemeen. Wat je voor p en q invult, is logisch gesproken oninteressant, als het maar uitspraken zijn die waar of onwaar kunnen zijn. Of de eerste en de tweede premisse (de premisse maior en de premisse minor) waar zijn, is logisch gesproken evenmin interessant. Het enige wat telt is dat de conclusie waar is, als beide premissen waar zijn. Met enig puzzelen op basis van de voorbeelden zal duidelijk zijn dat redeneervorm (2) eveneens geldig is en de redeneervormen (3) en (4) ongeldig. Dat is te danken aan het feit dat de conditionele zin in deze vorm vastlegt dat p een voldoende voorwaarde is voor q. Griep wordt hier gepresenteerd als een voldoende voorwaarde voor koorts: altijd als er griep optreedt, treedt er koorts op. Daarmee is echter niet gezegd dat griep een noodzakelijke voorwaarde is voor koorts. De conditionele zin spreekt zich niet uit over andere voorwaarden die koorts opleveren (een blindedarmonisteking bijvoorbeeld). De redeneervormen (3) en (4) zijn daarmee ongeldig. Ze worden ook wel formele of logische *drogredenen* genoemd.

De logica is normatief. Zij beschrijft niet hoe mensen daadwerkelijk redeneren, maar hoe je – strikt rationeel – binnen een wiskundig kader, geldige van ongeldige redeneringen kunt onderscheiden, redenen van drogredenen. Daartoe is in de formele logica een symbolentaal ontwikkeld die niet alleen bedoeld is om de redeneervormen zo precies mogelijk te definiëren, maar ook om theorieën in vast te leggen waarmee de geldigheid van redeneervormen kan worden bewezen. (Zie voor een inleiding in de formele logica Copi en Cohen, 2008.)

Door die formalisering en abstractie van het gewone taalgebruik is de toepassing van logische criteria op argumentatie in de omgangstaal gecompliceerd. Maar een extra complicatie wordt gevormd door een karakteristieke eigenschap van argumentatief taalgebruik. In de omgangstaal argumenteren we zelden in de vorm van syllogismen zoals in de voorbeelden. We laten doorgaans premissen onuitgesproken en zeggen: “Edwin heeft griep. Dus hij heeft koorts” of “Edwin heeft koorts. Dus hij zal wel griep hebben.” In beide gevallen blijft de premisse maior impliciet. En het is altijd mogelijk om die premisse zo te formuleren dat een formeel geldige redenering ontstaat. Consequentie daarvan is dat we redeneringen in de omgangstaal doorgaans niet beoordelen op hun geldigheid maar op de waarheid of aanvaardbaarheid van de impliciet gebleven premissen.

4.2.3 Argumentatietheorie: pragmatialectiek

De *argumentatietheorie* heeft met de logica gemeen dat ze normatief is, ze beschrijft hoe mensen, rationeel gezien, *zouden moeten* argumenteren en argumentaties *zouden moeten* beoordelen. Het gaat dus niet om de vraag hoe het 'werkt', of hoe het in werkelijkheid gebeurt, maar of het 'deugt': wat is een redelijke of rationele bijdrage aan een discussie, wat is een redelijk argument? Maar de argumentatietheorie abstraheert daarbij in tegenstelling tot de logica niet of veel minder van natuurlijke taal. Zij lijkt daarin op de retorica en de per-suasietheorie, met name op het onderdeel *logos*, omdat ze zich bezighoudt met concrete argumentaties in natuurlijke taal die tot doel hebben een standpunt aanvaardbaar te maken.

Een van de meest uitgewerkte argumentatietheorieën van dit moment is de pragmatialectische theorie, ontwikkeld aan de Universiteit van Amsterdam door Van Eemeren en Grootendorst (1982) en sindsdien in vele publicaties verder uitgebouwd. (Zie Van Eemeren en Grootendorst 2004 en voor een introductie Van Eemeren en Snoeck Henkemans 2006.) De theorie berust op twee onderzoekstradities:

- De Aristotelische *dialectica*. Houdt de logica zich bezig met het onderscheid tussen geldige en niet-geldige redeneringen en de retorica met overtuigingsmiddelen, de *dialectica* gaat over het oplossen van meningsverschillen door middel van een discussie. Ook bij de pragmatialectiek staat het oplossen van een geschil, de zogenaamde *geschilbeslechting*, door middel van discussie centraal.
- De *pragmatiek*, een onderdeel van de taalkunde dat zich niet bezighoudt met onderzoek van het *taalsysteem* (zoals in grammaticaal onderzoek), maar met analyse van *taalgebruik*. In het bijzonder baseren Van Eemeren e.a. zich op de *taalhandelingstheorie* (*speech acts*) van Searle (1969). Binnen deze theorie wordt elke vorm van taalgebruik beschouwd als een handeling (een belofte, een bevel, een bewering, enzovoort. Zie paragraaf 1.2.1). Argumenteren ziet men als een complexe taalhandeling.

Geschilbeslechting kan op allerlei manieren plaatsvinden, bijvoorbeeld door middel van een stemming, een rechterlijke uitspraak of van geweld, maar binnen de *dialectica* gaat het om de oplossing van het geschil door middel van een *kritische discussie*. In de theorie wordt beschreven aan welke voorwaarden die discussie moet voldoen. De ideale discussie heeft volgens de pragmatialectiek vier fasen:

- de confrontatie, waarin het verschil van mening tussen de proponent en de opponant wordt vastgesteld;
- de opening, waarin de partijen besluiten een poging te doen het verschil van mening op te lossen en de uitgangspunten en discussieregels vaststellen;
- de argumentatie, waarin de eigenlijke discussie plaatsvindt: de uitwisseling van argumenten;
- de afsluiting: in deze fase wordt vastgesteld of en hoe het meningsverschil is opgelost.

Die vier fasen worden in een reële discussie in feite lang niet altijd systematisch van elkaar onderscheiden en chronologisch doorlopen. Ze kunnen beschouwd worden als vier fundamentele voorwaarden voor een redelijke discussie.

De eisen die aan een kritische discussie worden gesteld, zijn vastgelegd in tien discussieregels. (Zie onderstaand overzicht). Elke overtreding van een regel wordt gezien als een *drogreden* in de breedste betekenis van het woord: een discussiezet die niet bijdraagt aan de redelijke oplossing van het verschil van mening. Een aantal regels heeft betrekking op het discussiegedrag van de deelnemers in het algemeen. Ze bijvoorbeeld de *vrijheidsregel* (1) en de *afsluitingsregel* (9). De regels die specifiek betrekking hebben op de kwaliteit van argumentatie in een betoog zijn de *geldigheidsregel* (7) en de *argumentatieschemaregel* (8). In de *geldigheidsregel* herkennen we de beoordeling van redeneervormen op hun logische geldigheid. De beoordeling heeft alleen betrekking op argumentatie waarin formele geldigheid wordt gepretendeerd. Als deze regel wordt overtreden is er sprake van een logische of formele drogreden, zoals *ontkenning van de antecedenens* of *bevestiging van de consequens*.

De pragmatialectische discussieregels (Bron: Van Eemeren en Snoeck Henkemans 2006, p. 192)

- 1 *Vrijheidsregel*. De discussianten mogen elkaar niet beletten standpunten, argumenten of twijfel naar voren te brengen.
- 2 *Verdedigingsplichtregel*. Een discussiant die een standpunt naar voren brengt, mag niet weigeren dit standpunt desgevraagd te verdedigen.
- 3 *Standpuntsregel*. Een aanval op een standpunt mag geen betrekking hebben op een standpunt dat niet werkelijk door de andere partij naar voren is gebracht.
- 4 *Relevantieregel*. Een standpunt mag niet worden verdedigd door non-argumentatie naar voren te brengen of argumentatie die geen betrekking heeft op het standpunt.
- 5 *Verzwegen-argumentregel*. Iemand mag de tegenpartij niet ten onrechte verzwegen argumenten toeschrijven of zich aan de verantwoordelijkheid voor één van zijn eigen verzwegen argumenten onttrekken.
- 6 *Uitgangspuntpregel*. Iemand mag niet ten onrechte iets als gemeenschappelijk uitgangspunt presenteren of ten onrechte ontkenmen dat iets een gemeenschappelijk uitgangspunt is.
- 7 *Geldigheidsregel*. De redeneringen die in argumentatie als formeel geldig worden voorgesteld mogen geen logische fouten bevatten.
- 8 *Argumentatieschemaregel*. Een niet door een formeel geldige redenering bewezen standpunt mag niet als afdoende verdedigd worden beschouwd als de verdediging niet plaatsvindt door middel van een geschikt argumentatieschema dat correct is toegepast.
- 9 *Afsluitingsregel*. Een niet-afdoende verdediging van een standpunt mag niet leiden tot het handhaven van dit standpunt door de protagonist en een afdoende verdediging van een standpunt mag niet leiden tot het handhaven van twijfel door de antagonist.
- 10 *Taalgebruiksregel*. De discussianten mogen geen formuleringen gebruiken die onvolledig of verwarrend dubbelzinnig zijn en ze mogen de formuleringen van de tegenpartij niet opzettelijk verkeerd interpreteren.

De belangrijkste regel die betrekking heeft op de evaluatie van argumentatie is regel (8) die aangeeft dat geschikte argumentatieschema's correct moeten worden gebruikt. Wanneer een argumentatieschema niet correct wordt toegepast, is sprake van een argumentatieve drogreden, bijvoorbeeld een valse analogie of een overhaaste generalisatie. In de pragmadilectiek worden drie soorten argumentatieschema's onderscheiden: argumentatie op basis van een causale relatie, een vergelijkingsrelatie en een kenteckenrelatie, elk met eigen evaluatievragen. In paragraaf 4.5 zullen we uitgebreid ingaan op te onderscheiden argumentatieschema's en daaraan gerelateerde drogredenen. We nemen daar niet de pragmadilectische driedeling, maar de verdergaande indeling van Schellens (1985) als uitgangspunt.

De pragmadilectiek biedt een normatieve theorie over redelijke discussies. Daarmee omvat de theorie meer dan alleen argumentatie in de strikte zin van het woord. Wij beperken ons in het vervolg tot de analyse en evaluatie van schriftelijke betogen. We gaan dus niet in op dialogische aspecten van argumentatie.

4.3 Analyse van argumentatie

4.3.1 Het herkennen van standpunten en argumenten

Om tot een goede analyse van een betoog te komen, moeten we in staat zijn standpunten en argumenten te identificeren. Dat is lang niet altijd eenvoudig. Schrijvers en sprekers kunnen hun standpunten en argumenten namelijk meer of minder duidelijk als zodanig markeren. Vergelijk de volgende voorbeelden:

- (2a) Met een technische opleiding heb je zo een baan, want er is een groot tekort aan goed geschoolde technici.
- (2b) Met een technische opleiding heb je tegenwoordig zo een baan. Er is namelijk een groot tekort aan goed geschoolde technici.
- (2c) Met een mbo-diploma in een technisch vak heb je zo een baan. Er is een groot tekort aan goed geschoolde technici.
- (2d) Als ik jou was zou ik voor een technische opleiding kiezen. Je bent met een techniekdiploma vrijwel verzekerd van een baan.

In de eerste twee voorbeelden is het dankzij de indicatoren *want* en *kennelijk* eenvoudig om vast te stellen wat argument en wat conclusie is. *Want* markeert een argument, *kennelijk* een conclusie. In de laatste twee gevallen ontbreekt een dergelijke markering.

In 2c kunnen we zelfs twee kanten uit. We weten nu niet voor welke interpretatie we moeten kiezen. Kennis van de context en het discussiepoint dat aan de orde is, moet in een dergelijk geval de doorslag geven. Gaat de discussie over

de studiekeuze van een van de deelnemers, dan ligt het voor de hand, dat de tweede zin argument is voor de eerste (zoals in 2a). Betreft het discussiepoint de tekorten op de arbeidsmarkt, dan is de tweede zin eerder de conclusie uit de eerste (zoals in 2b).

Ten slotte ontbreken ook in het vierde voorbeeld markeringen zoals *dus* of *want*. Toch kan er hier eigenlijk geen misverstand ontstaan. Dat is te danken aan onze kennis van het gebruikte argumentatiepatroon: als in een tekst een advies wordt gegeven dan zijn uitspraken over de gevolgen van het geadviseerde gedrag doorgaans argumenten.

De voorbeelden maken duidelijk wat de belangrijkste hulpmiddelen zijn om standpunten en argumenten te kunnen herkennen:

- Signaalwoorden en woordgroepen die een standpunt of conclusie markeren. Woord(groep)en als *dus*, *kennelijk*, *daarom*, *kortom*, *concluderend*, *mijn conclusie*, *volgens mij* markeren een standpunt; woorden als *want*, *immers*, *omdat*, *dat blijkt uit* markeren een argument.
- Kennis van context en discussiepoint. In een politieke of beleidscontext is het discussiepoint meestal wat er gedaan moet worden of wat het verstandigste voorstel is; in een ethische discussie gaat het om de vraag wat moreel verantwoord is of niet; in een juridische context gaat het vaak om de vraag of iets al dan niet in overeenstemming is met bestaande wetgeving, enzovoort. Uit die kennis van de context valt meestal de aard van het te verwachten eindstandpunt al af te leiden.
- Kennis van argumentatieschema's. Een advies wordt meestal voorzien van de te behalen voordelen als argument; wanneer ergens een waardeoordeel over gegeven wordt, zijn eigenschappen van het te beoordelen object (het boek, de film) meestal argumenten; wanneer een voorspelling wordt gedaan zijn uitspraken over nu waarneembare oorzaken vaak het argument. In paragraaf 4.5 gaan we nader in op veel gebruikte argumentatieschema's.

In alle gevallen is de proef op de som: kan ik de mogelijke argument-conclusie relatie parafraseren met gebruikmaking van *dus*. Het woordje *dus* is namelijk de meest betrouwbare indicator van een standpunt of conclusie.

4.3.2 Enkelvoudige argumentatie: het model van Toulmin

Argumentatie dient ertoe een standpunt aanvaardbaarder te maken dan het zonder argumentatie zou zijn. Je maakt het standpunt aanvaardbaarder als je het op een dwingende wijze kunt verbinden met een feit of mening die wel wordt geaccepteerd. Toulmin (1958) heeft daarvoor een model ontwikkeld. We behandelen dat model hier in vereenvoudigde vorm. (Zie Schellens, 1979 en Schellens en Verhoeven, 1994 voor een uitvoeriger behandeling.)

Stel dat een vakbondsvoorzitter (V) een voorzitter van een werkgeversorganisatie (W) ervan wil overtuigen dat loonsverhoging boven de inflatiecorrectie noodzakelijk is. Het Standpunt (S) van V is:

(3a) S: De lonen moeten meer verhoogd worden dan noodzakelijk is voor de inflatiecorrectie.

Omdat W het daar niet mee eens is, moet V een argument aanvoeren, bijvoorbeeld een feit dat hij op dwingende wijze kan verbinden met S. Hij kiest daarvoor het volgende Gegeven (G):

(3b) G: Er is een geweldige krapte op de arbeidsmarkt; nu al kunnen veel vacatures niet vervuld worden.

De redenering heeft nu de basisvorm:

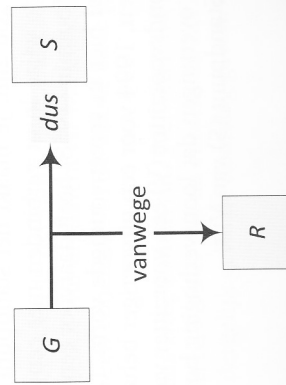

Maar kun je nu zeggen dat het gegeven op dwingende wijze is verbonden met het standpunt? Nee! De werkgeversvoorzitter zou kunnen zeggen: "Je hebt wel gelijk dat vacatures op het moment niet gemakkelijk zijn te bezetten. Maar waarom zou ik daaruit concluderen dat de lonen zo veel omhoog moeten?" Dat maakt duidelijk dat het in argumentatie als deze niet alleen draait om de waarheid van het gegeven. Er moet ook een zinnig en liefst dwingend verband zijn tussen gegeven en standpunt om een argument acceptabel te maken. In Toulmin's visie doet een argumentatie waarin G wordt gepresenteerd als argument voor S altijd een beroep op een algemene regel, de rechtvaardiging, die zegt dat we uit gegevens zoals G een standpunt mogen afleiden zoals S. In dit geval zou die rechtvaardiging R kunnen luiden:

(3c) R: Als er een geweldige krapte is op de arbeidsmarkt en veel vacatures niet vervuld kunnen worden, dan moeten de lonen meer stijgen dan noodzakelijk is voor de inflatiecorrectie.

Ook vanuit logisch perspectief is de rechtvaardiging een noodzakelijke schakel. Om op basis van gegeven G op geldige wijze tot standpunt S te kunnen concluderen, moeten we een beroep doen op een impliciet gebleven premisse 'Als G dan S'. Op die manier maken we van een enthymem een syllogisme in de vorm van de *modus ponens* (zie paragraaf 4.2).

De argumentatie krijgt nu de volgende vorm:

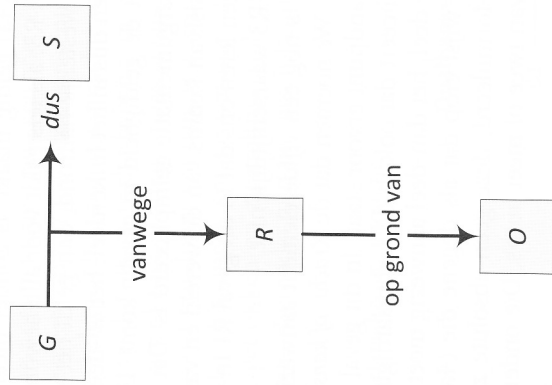

In de meeste argumentaties die we in het dagelijks leven tegenkomen, is de rechtvaardiging niet expliciet. De reden daarvoor kun je gemakkelijk begrijpen door een tekstje te maken waarin het gegeven, het standpunt en de rechtvaardiging die hier behandeld zijn, alle drie wel expliciet geformuleerd zijn. Het zou nogal onnatuurlijk en saai overkomen. Wat we daarom doen bij het analyseren van gewone argumentaties, is dat we ze geldig maken door explicitering van de impliciete rechtvaardiging.

Overigens hoeft de werkgeversvoorzitter natuurlijk niet zonder slag of stoot akkoord te gaan met die rechtvaardiging. Zijn vervolgvraag zou kunnen zijn: "Dat kun je wel zeggen, maar waarop is die rechtvaardiging van je gebaseerd?" Het antwoord van de vakbondsvoorzitter, in termen van Toulmin de ondersteuning O, zou kunnen luiden:

(3d) O: Het is een economische wet dat bij een ruime arbeidsmarkt de lonen niet of nauwelijks stijgen of zelfs dalen, terwijl ze bij een krappe arbeidsmarkt fors moeten stijgen.

De ondersteuning geeft de feitelijke, wetenschappelijke of ervaringsbasis waar de rechtvaardiging op gebaseerd is. Daarom wordt hij onder de R geplaatst:

De analysetaak bestaat dus uit twee stappen:

- van de in de argumentatie aanwezige elementen vaststellen welke functie ze daarin vervullen (die geven we dan aan met de labels: S, G en O) en
- van het meestal ontbrekende element R vaststellen hoe dat luidt.

Aan dat laatste zitten nog wel enkele haken en ogen. Neem de volgende argumentatie:

- (4a) Bill Wayne woont in Californië. Dus heeft hij waarschijnlijk meer dan één auto.

We moeten nu een rechtvaardiging reconstrueren die de stap van het gegeven naar het standpunt geldig maakt. Daarbij kunnen we kiezen uit zeer veel mogelijkheden, strikte en zeer ruime. Twee voorbeelden:

- (4b) R1: Als iemand in Californië woont, dan heeft hij waarschijnlijk meer dan één auto.

- (4c) R2: Als iemand in de VS woont, dan heeft hij waarschijnlijk meer dan één auto.

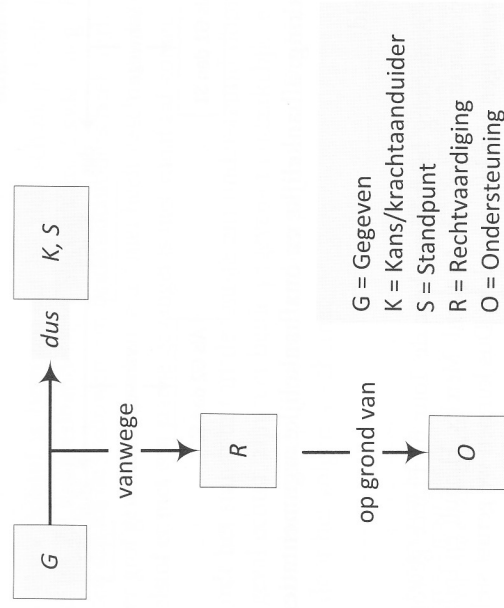
- (4d) R3: Als iemand op het westelijk halfrond woont, dan heeft hij waarschijnlijk meer dan één auto.

Dat R1 argumentatie (4a) geldig maakt, is zonder meer duidelijk, maar hetzelfde geldt voor R2 en R3: als iets geldt voor alle bewoners van de VS of voor alle bewoners van het westelijk halfrond, dan geldt het uiteraard ook voor de Californiërs. We kunnen dus in het linkerdeel, het *als*-deel, bepaalde begrippen verruimen, zonder dat de geldigheid in gevaar komt. De vraag is dan welke rechtvaardiging in de argumentatie geïmpliceerd is. Dat kan alleen maar vastgesteld worden op basis van kennis van de wereld en van de discussiesituatie. Dergelijke overwegingen leren ons dat in dit geval R1 in ieder geval is geïmpliceerd, R2 mogelijk en R3 waarschijnlijk niet.

In redenering (4a) is nog een vijfde element aanwezig in de vorm van het woord 'waarschijnlijk'. We noemen dat de *Kracht- of kansaanduiding* (K), die geeft hoe 'sterk' het standpunt ervoor staat. In dit geval is er sprake van enige onzekerheid. Die impliceert dat ook in de rechtvaardiging zo'n onzekerheids-element in het tweede deel, het dan-deel aanwezig moet zijn. Die onzekerheid in de rechtvaardiging wijst erop dat als degene die (4a) heeft geuit ook een ondersteuning had geformuleerd, deze geen absolute zekerheid had kunnen geven over het bezit van twee of meer auto's. Die ondersteuning zou bijvoorbeeld kunnen luiden:

- (4c) O: In Californië heeft ruim 75% van de mensen meer dan één auto.

We kunnen nu het volledige Toulmin-schema presenteren:

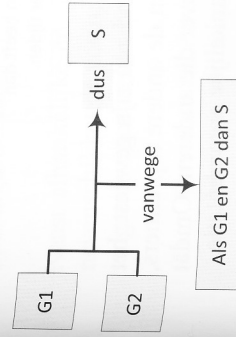

4.3.3 Meervoudige argumentatie

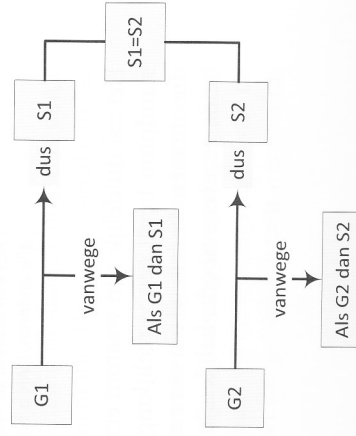
Tot nu toe hebben we argumentaties bekeken met één gegeven. Maar vaak wordt in argumentatie meer dan één gegeven gepresenteerd. Die gegevens kunnen nevenschikt of ondergeschikt zijn ten opzichte van elkaar. Twee of meer nevenschikte gegevens die elkaar nodig hebben om het argument compleet te maken noemen we afhankelijk. Wanneer twee of meer gegevens elk een zelfstandig argument voor het standpunt vormen, is er sprake van onafhankelijke argumenten. Van onderschikking is sprake wanneer de conclusie die uit het eerste gegeven wordt getrokken op zichzelf weer als argument fungeert voor het volgende standpunt. Hieronder zijn de verschillende mogelijkheden schematisch weergegeven.

Drie basisvormen van meervoudige argumentatie

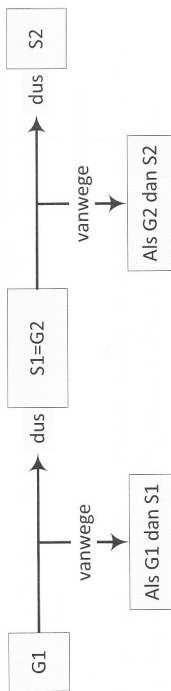
Afhankelijke argumentatie

Onafhankelijke argumentatie

Ketenargumentatie

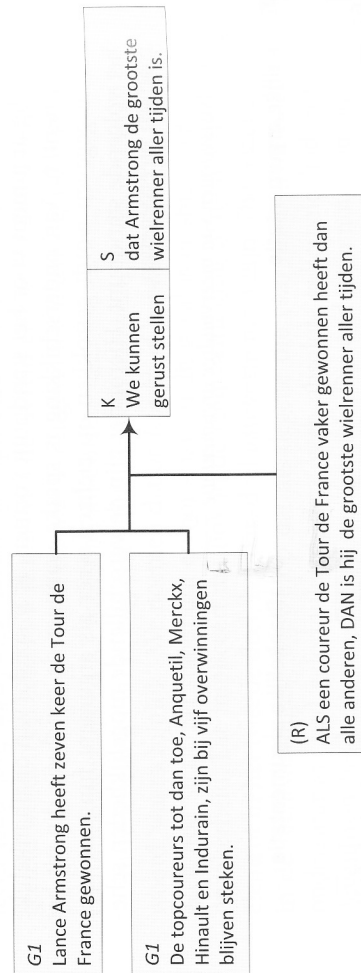

Nevenschikking: afhankelijke en onafhankelijke argumentatie

Een voorbeeld:

- (5) Lance Armstrong heeft zeven keer de Tour de France gewonnen, terwijl de topcoureurs tot dan toe, Anquetil, Merckx, Hinault en Indurain, bij vijf overwinningen zijn blijven steken. Dus kunnen we gerust stellen dat Armstrong de grootste wielrenner aller tijden is.

Het standpunt (met krachtaanduider) in de laatste zin wordt ondersteund door twee gegevens: een gegeven over Armstrong en een ander gegeven over de vier renners die tot het optreden van Armstrong de meeste Tours op hun naam geschreven hadden. De vergelijkbare rol van die twee gegevens brengen we tot uiting door het volgende schema:

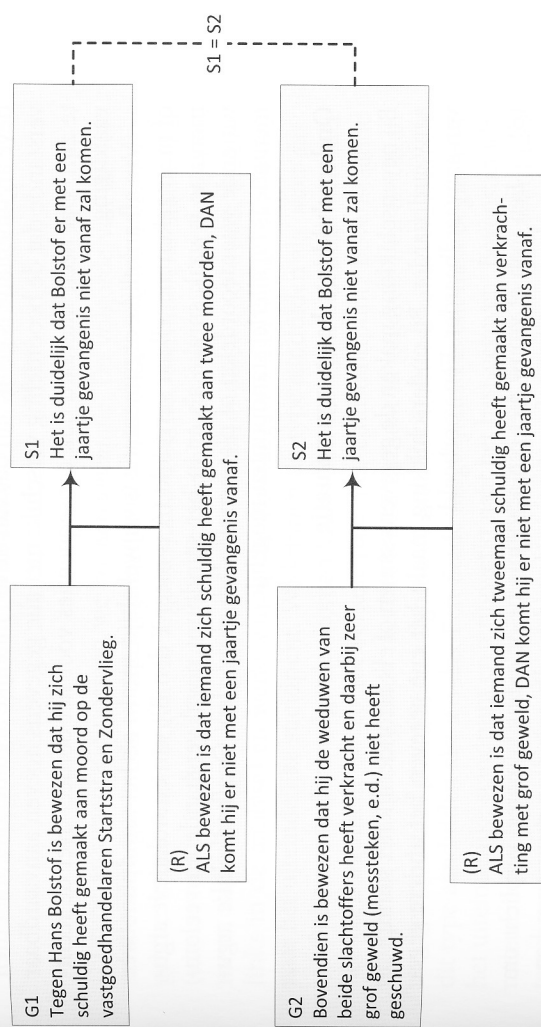

Het zal duidelijk zijn waarom één gegeven ontoereikend zou zijn geweest: het standpunt bevat een vergelijking, tussen Armstrong en de andere toptrenners, dus moeten we iets weten over zowel Armstrong als over die anderen. Omdat beide gegevens noodzakelijk zijn, spreken we van afhankelijke argumentatie.

Een ander voorbeeld:

- (6) Tegen Hans Bolstof is bewezen dat hij zich schuldig heeft gemaakt aan moord op de vastgoedhandelaar Startstra en Zondervlieg. Bovendien is bewezen dat hij de weduwen van beide slachtoffers heeft verkracht en daarbij zeer grof geweld (messteken, e.d.) niet heeft geschuwd. Het is duidelijk dat Bolstof er met een jaartje gevangenis niet vanaf zal komen.

Ook hier wordt het standpunt in de laatste zin ondersteund door twee gegevens. In dit geval echter, zijn niet beide gegevens noodzakelijk; elk van beide is voldoende om het standpunt aanvaardbaar te maken. Dit brengen we tot uitdrukking door het volgende schema:

We analyseren een dergelijke argumentatie dus als twee afzonderlijke argumenten die leiden tot hetzelfde standpunt. Dat heeft, zoals het schema laat zien, ook consequenties voor de rechtvaardiging. We spreken hier van onafhankelijke argumentatie.

Naaft afhankelijke en onafhankelijke argumentatie bestaat er nog een derde nevenschikkende vorm, de cumulatieve argumentatie. Daarvan is sprake in het volgende voorbeeld:

- (7) De roman *Les Particules élémentaires (Elementaire deeltjes)* van Michel Houellebecq is een meesterwerk. Het centrale thema, eeuwig leven door middel van genetische manipulatie, is zeer origineel en de beschrijvingen van de hoofdpersonen, van hun relaties – of beter het gebrek daaraan – is ronduit

fascinerend. Houellebecq is een rasverteller: het boek leest als een trein. Het is zodanig geconstrueerd dat het je telkens weer voor verrassingen stelt; op het einde wijzigt ineens het hele perspectief.

Het standpunt in de eerste zin wordt ondersteund door vier gegevens. Die gegevens lijken op het eerste gezicht onafhankelijk, maar toch kunnen ze niet elk afzonderlijk het standpunt voldoende aanvaardbaar maken. Maar echt afhankelijk zijn ze ook niet, want misschien zou je er wel eenje kunnen missen en evenzogoed zou je er nog wel eenje aan kunnen toevoegen. We hebben hier dus een aantal gegevens nodig om het standpunt aanvaardbaar te maken, hoe meer we er kunnen noemen, hoe aanvaardbaarder het standpunt zal worden. Daarom spreken we van cumulatieve argumentatie. Het schema van cumulatieve argumentatie is gelijk aan dat van de afhankelijke argumentatie, met dien verstande dat de beoordeling verschilt: niet alle gegevens hoeven aanvaardbaar te zijn. Dat heeft uiteraard ook consequenties voor het oordeel over de rechtvaardiging.

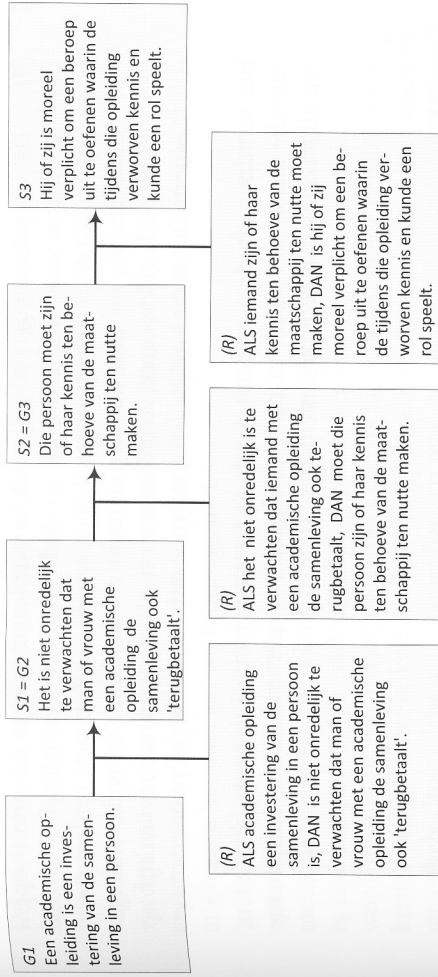
Van afhankelijke argumentatie is vrijwel altijd sprake als het standpunt twee of meer zaken met elkaar vergelijkt (A is meer Y dan B); van cumulatieve argumentatie is vaak sprake als er in het standpunt nogal vergaande en veelomvattende waardeoordelen of plannen verdedigd worden. Onafhankelijke argumentatie is bij allerlei standpunten mogelijk.

Onderschikking: ketenargumentatie

Bij nevenschikking maken de gegevens samen of elk afzonderlijk het standpunt aanvaardbaarder. Bij onderschikking maakt het ene gegeven het andere gegevens aanvaardbaarder. Een voorbeeld:

- (8) Een man of vrouw met een academische opleiding is moreel verplicht om een beroep uit te oefenen waarin de tijdens die opleiding verworven kennis en kunde een rol speelt. Een academische opleiding is namelijk een investering van de samenleving in een persoon. Dus is het niet onredelijk te verwachten dat die persoon de samenleving ook 'terugbetaalt'. Met andere woorden: die persoon moet zijn of haar kennis ten behoeve van de maatschappij ten nutte maken.

Het standpunt in de eerste zin wordt ondersteund door drie gegevens. Die gegevens hebben onderling echter een argumentatieve relatie: ze verhouden zich als gegevens tot standpunten: de tweede zin is een argument voor de derde, de derde voor de vierde en die ondersteunt direct het standpunt in de eerste zin. We brengen deze analyse als volgt in beeld.

Dit type argumentatie noemen we *ketenargumentatie*. De volgorde van de verschillende argumenten in deze argumentatie is niet ongebruikelijk in een dergelijke keten. Vaak begint de argumentatie met het uiteindelijke standpunt (uiterst rechts in de analyse) en gaat dan vervolgens over naar het basisargument, dat wil zeggen het gegeven dat niet meer ondersteund wordt (uiterst links in de analyse) en werkt vanuit dat basisgegeven dan stapje voor stapje naar het uiteindelijke standpunt. We kunnen dit type aanduiden als: *want-dus*.

Ook twee andere volgordes komen vaak voor: men kan ook beginnen met het basisargument en zo toewerken naar het eindstandpunt. Bovenstaande redenering zou dan beginnen met het basisargument in gegeven 1 en eindigen met het eindstandpunt S3, de volgorde dus van het analyseschema. We kunnen dit type aanduiden als: *dus-dus*. Een derde mogelijkheid is dat men begint met het uiteindelijke standpunt en terugwerkt naar het basisgegeven. Bovenstaande redenering zou dan beginnen met het eindstandpunt en van rechts naar links terugwerken, de omgekeerde volgorde dus van het analyseschema. We kunnen dit type aanduiden als: *want-want*.

De reden dat een argumenteerder een ketenargumentatie gebruikt in plaats van een enkelvoudige, is dat het gegeven dat het standpunt direct ondersteunt, naar zijn inschatting nog niet door zijn publiek aanvaard zal worden en dus nog extra ondersteuning behoeft. Hij gaat met het geven van argumenten net zo lang door tot hij bij een gegeven is aangekomen dat als aanvaardbaar beschouwd mag worden. Je kunt hetzelfde ook anders omschrijven: de stap die het basisgegeven verbindt met het uiteindelijke standpunt, is te groot, de daarbij behorende rechtvaardiging zou niet zonder meer geaccepteerd worden. Dus zijn er tussenstappen noodzakelijk.

Het ligt voor de hand dat argumentaties ook een combinatie kunnen bevatten van onderschikking en nevenschikking. Een voorbeeld:

De evaluatie van argumenten kan op twee manieren plaats vinden. Ten eerste kunnen alle argumenten aan de hand van algemene evaluatiecriteria worden beoordeeld. Een dergelijke algemene evaluatie verbinden we in deze paragraaf aan de elementen uit het Toulminmodel. Ten tweede kan de evaluatie plaats vinden aan de hand van specifieke evaluatievragen voor verschillende soorten argumentatie. De onderscheiden soorten argumentatie en bijbehorende evaluatievragen behandelen we in paragraaf 4.5.

In de literatuur over de kwaliteit van argumentatie nemen drogredenen een aparte plaats in. Men kan drogredenen omschrijven als niet deugdelijke argumentatie, maar een dergelijke definitie is toch te ruim: niet elk zwak argument is een drogreden. De ondeugdelijke soorten argumentatie die als drogreden worden omschreven, hebben vaak heel specifieke vormen. In 4.2 hebben we al kennis gemaakt met enkele formele drogredenen. In deze paragraaf bespreken we enkele drogredenen die samenhangen met algemene evaluatiecriteria en in 4.5 bespreken we drogredenen die direct verbonden zijn met specifieke soorten argumentatie.

4.4.1 De aanvaardbaarheid van de gegevens

Zijn de gegevens waar of aanneemelijk? In het algemeen zal een schrijver van een betoog niet gauw een gegeven gebruiken dat apert onjuist is. Maar het kan toch wel dat hij misbruik maakt van de onkunde van zijn lezers op een bepaald gebied of dat hijzelf niet goed op de hoogte is van de feiten. Vergelijk de volgende argumentatie:

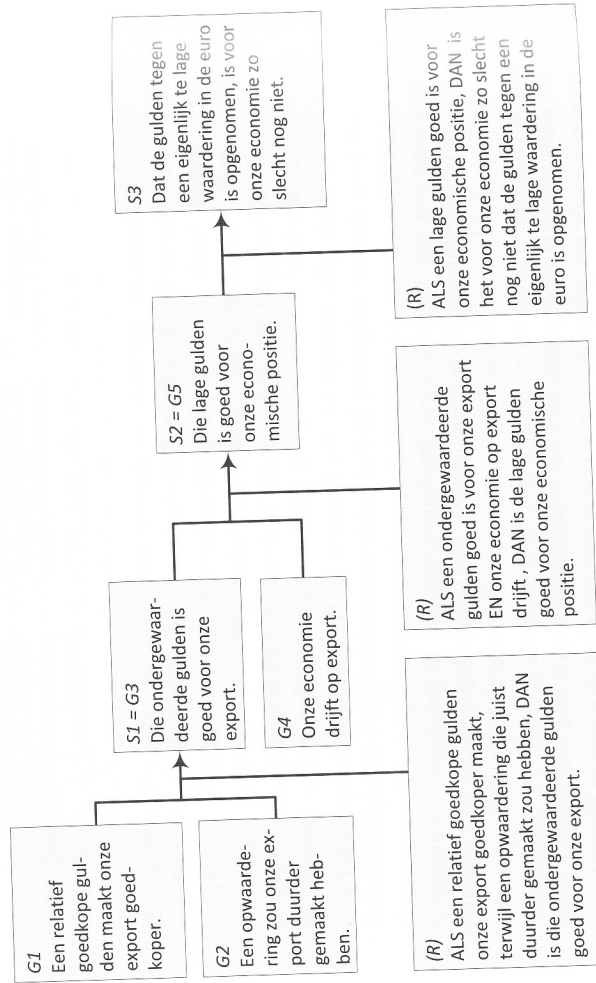
- (10) De armste gebieden van de wereld liggen, zoals algemeen bekend, beneden de evenaar. Het zou derhalve getuigen van sociaal beleid als we onze ontwikkelingshulp voor het overgrote deel zouden spenderen aan de landen van het zuidelijk halfrond.

Het gegeven in de eerste zin wordt gebracht als juist. Expliciet wordt zelfs aangegeven dat het algemeen bekend is. Waarschijnlijk denken de meeste mensen ook dat het waar is. Maar het is volstrekt onjuist: het merendeel van de armste landen van de wereld ligt op het noordelijk halfrond. De in het standpunt bepleite maatregel zou dus helemaal niet zo sociaal zijn.

Wanneer de basisgegevens feitelijk van aard zijn, dient de lezer idealiter na te gaan of ze waar zijn; zijn de basisgegevens waardeoordeelen, dan dient de lezer na te gaan of hij die waardeoordeelen kan delen. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan, zeker wanneer een betoog betrekking heeft op een onderwerp waar je als lezer niet goed in thuis bent. In dat geval zijn twee strategieën in de evaluatie bruikbaar: ten eerste kan de lezer de aanvaardbaarheid van de gegevens laten afhangen van een *beoordeling van het gezag van de schrijver*. Is de schrijver deskundig genoeg en mag van hem een niet vooringenomen oordeel worden verwacht? Dan kan men de gegevens op zijn gezag aanvaarden. Ten tweede kan men bij twijfel kiezen voor een beoordeling onder voorbehoud. In

- (9) Dat de gulden tegen een eigenlijk te lage waardering in de euro is opgenomen, is voor onze economie zo slecht nog niet. Een relatief goedkope gulden maakt onze export goedkoper, terwijl een (op zich verdedigbare) opwaardering die juist duurder gemaakt zou hebben. Dus is die ondergewaardeerde gulden goed voor onze export. Welnu, onze economie drijft op export. Dus is die lage gulden goed voor onze economische positie.

Het standpunt in de eerste zin wordt direct ondersteund door de laatste zin; naar die laatste zin wordt in het voortgaande toegewerkt in een combinatie van afhankelijke en ketenargumentatie.

Merk op dat de volgorde in deze argumentatie dezelfde is als die in het eerste voorbeeld van onderschikking: de argumentatie begint met het uiteindelijke standpunt en gaat dan terug naar het basisgegeven (uiterst links in de analyse), van waaruit men stapje voor stapje toewerkt naar het uiterst rechtse standpunt.

4.4 Evaluatie: algemene evaluatiecriteria

De analyse van een betoog levert een beeld op van: de centrale claim of het eindstandpunt van de tekst, de argumenten die voor dat eindstandpunt worden gegeven en de onderlinge relatie tussen die argumenten. In de evaluatie van het betoog gaat het uiteindelijk om de vraag of de argumenten het eindstandpunt aanvaardbaar maken. Daartoe dient – bij een uitputtende evaluatie – elke schakel in het betoog afzonderlijk beoordeeld te worden.

de evaluatie kies je dan voor de volgende positie: 'Ik ben niet in staat om de juistheid van dit gegeven / deze gegevens te beoordelen, maar ik ga er voor dit moment vanuit dat ze aanvaardbaar zijn'. Die aanvaarding kan er een zijn 'voor deze discussie' of 'tot het tegendeel blijkt'.

4.4.2 De aanvaardbaarheid van de rechtvaardiging

Maakt de rechtvaardiging de gegevens relevant en voldoende voor het standpunt? Vaker dan een onaanvaardbaar gegeven, zal de schrijver gebruik maken van een impliciete rechtvaardiging die onaanvaardbaar of zwak is. Neem de volgende argumentatie.

(11a) Uit recente cijfers blijkt dat slechts 6% van de Nederlandse moslims geweld tegen afvalligen zou willen gebruiken. Het is dus wel duidelijk dat het met het probleem van afvalligheid, waar zo'n punt van gemaakt wordt, nogal losloopt.

De rechtvaardiging die voor de hand ligt luidt:

(11b) Als uit recente cijfers blijkt dat slechts 6% van de Nederlandse moslims geweld tegen afvalligen wil gebruiken, dan is het duidelijk dat het probleem van afvalligheid niet zo erg groot is.

Voor veel mensen klinkt (11b) heel redelijk. Immers 6% is heel wat minder dan 94%. Dus de overgrote meerderheid piekert niet over het gebruiken van geweld. Toch is die gedachte niet zonder meer juist. Als 6%, dat wil zeggen ongeveer 50.000 mensen, bereid is geweld te gebruiken tegen afvalligen, dan hebben we te maken met een enorm probleem.

Van een goede rechtvaardiging is pas sprake als hij laat zien dat het gegeven niet alleen relevant is voor het standpunt maar ook voldoende. Dat is nog wat duidelijker in het volgende voorbeeld:

(12a) De Nederlandse overheid is tegenwoordig een volkomen chaos. Meer dan 700.000 opgaven voor de inkomstenbelasting zijn spoorloos verdwenen.

Het gegeven in de tweede zin is zeker relevant voor het standpunt in de eerste zin, maar het is niet voldoende om het nogal verregaande oordeel afdoende te ondersteunen. In de volgende redenering is dat wel het geval:

(12b) De belastingdienst heeft zijn zaakjes niet helemaal op orde. Meer dan 700.000 opgaven voor de inkomstenbelasting zijn spoorloos verdwenen.

Impliceert de rechtvaardiging dat het gegeven of de gegevens zowel relevant als afdoende zijn, dan is de rechtvaardiging aanvaardbaar. Vanzelfsprekend is de evaluatie van de rechtvaardiging ook afhankelijk van de aanwezigheid van een

ondersteuning. Het betoog is sterker wanneer de schrijver een rechtvaardiging aanvaardbaar weet te maken door een relevante en voldoende ondersteuning.

4.4.3 De volledigheid van de argumentatie

Is alle beschikbare informatie in de argumentatie benut? Bij het evalueren van een argumentatie moet je je altijd afvragen of je zelf beschikt over extra informatie die de gegeven argumenten of de conclusie meer of minder aannemelijk maakt. In het volgende voorbeeld is dat zeer apert:

(13a) De Nederlandse regering zetelt in Den Haag. In vrijwel alle landen van de wereld is de regeringsstad automatisch ook de hoofdstad. Dus is Den Haag waarschijnlijk de hoofdstad van Nederland.

Het standpunt dat Den Haag de hoofdstad is van Nederland wordt ondersteund door een gegeven dat waar is: Den Haag is regeringszetel. Op basis van de aanvaardbare en relevante ondersteuning in de tweede zin, is een rechtvaardiging te formuleren, die keurig past tussen het gegeven en het standpunt:

(13b) Als stad X de regeringsstad van land Y is, dan is X waarschijnlijk ook de hoofdstad van Y.

De rechtvaardiging is bovendien volstrekt acceptabel. Toch weet vrijwel iedere Nederlander dat het erg raar is om het standpunt zo te formuleren. Hij weet immers dat niet Den Haag, maar Amsterdam de hoofdstad is van Nederland. Die kennis maakt de gegeven argumentatie volstrekt irrelevant. Voor iemand die dat niet weet, is het echter redelijk aan te nemen dat Den Haag de hoofdstad van Nederland is.

In meer algemene termen valt de noodzaak van dit evaluatiecriterium als volgt te begrijpen. Wanneer we zouden argumenteren met uitspraken die waar zijn en met gebruikmaking van geldige redeneervormen, dan konden we absoluut zeker zijn van de waarheid van een standpunt (zie paragraaf 4.2). Zodra er in argumentatie echter uitspraken worden gebruikt die hooguit waarschijnlijk of plausibel zijn, kan de waarschijnlijkheid of plausibiliteit groter of kleiner worden al naar gelang er meer relevante informatie beschikbaar is.

4.4.4 Twee rechtvaardigingsdrogredenen

Een irrelevant gegeven: *non sequitur*

Soms wordt een gegeven gebruikt dat op zich wel juist kan zijn, maar dat alleen geschikt is om een ander standpunt aanvaardbaar te maken. Een voorbeeld:

(15) Ik vind *Tirza* van Grunberg helemaal niet zo geweldig als algemeen wordt beweerd. Die man is zo'n ongelofelijke eikel.

Een negatief oordeel over het karakter van een auteur, ook al is het gefundeerd, zegt natuurlijk niets over de kwaliteit van zijn werk. De rechtvaardiging die als altijd wel te formuleren is, zou volstrekt onacceptabel zijn. We spreken hier van de drogreden *non sequitur* (letterlijk: volgt niet uit).

Een cirkelredenering: *petitio principii*

Van het tweede type is sprake in het volgende voorbeeld:

- (16) Ik ben en blijf een fan van een parlementair democratisch staatsbestel. Het is van belang dat het volk invloed heeft op de samenstelling van het parlement.

Het gegeven in de tweede zin komt op hetzelfde neer als het standpunt in de eerste, het is een omschrijving van wat parlementaire democratie inhoudt. We noemen deze drogreden *petitio principii* of cirkelredenering. De rechtvaardiging die te formuleren is, is nietszeggend, ofwel redundant: hij zegt twee maal hetzelfde. Als men het gegeven accepteert, dan aanvaardde men het standpunt ook al en was argumentatie overbodig; als men het standpunt niet accepteert, zal men het gegeven evenmin aanvaarden en is de argumentatie dus mislukt.

4.5 Evaluatie: soorten argumentatie

Voor de beoordeling van argumentatie is de aard van het standpunt van beslissende betekenis. Claimt de schrijver van een betoog dat iets waar (of onwaar) of waarschijnlijk (of onwaarschijnlijk) is, dan is het standpunt van descriptieve aard. Claimt hij dat iets goed (of slecht), mooi (of lelijk), gewenst (of ongewenst) is, dan is zijn standpunt van normatieve aard. Met de aard van het standpunt variëren ook de soorten argumentatie waarvan in het betoog gebruik kan worden gemaakt. Twee voorbeelden (we cursiveren de standpunten):

- (17a) Met ingang van het volgende seizoen zal er een waterdicht pasjessysteem zijn ingevoerd. *Het voetbalvandalisme zal weldra tot het verleden behoren.*

- (17b) Het voetbalvandalisme zal weldra tot het verleden behoren. *Dat is een zegen voor de sport, want sport en geweld horen niets met elkaar te maken te hebben.*

In (17a) wordt op het gegeven een standpunt gebaseerd van feitelijke aard, in (17b) een standpunt van waarderende aard. Een argumentatie van het type a noemen we een argumentatie op basis van regelmaat. In dit geval wordt voorspeld dat een maatregel bepaalde gevolgen zal hebben. De regelmaat waarop een beroep wordt gedaan, is hier een (bewezen of verondersteld) causaal verband. Een argumentatie van het type b noemen we een argumentatie op basis van een regel of norm, in dit geval de waarderingsregel die de afwezigheid van geweld bij sport positief waardeert. Type a en b kunnen ook gecombineerd worden tot een derde type, pragmatische argumentatie. Een voorbeeld:

- (18) *Het pasjessysteem bij voetbalstadions moet zo snel mogelijk worden ingevoerd.* Het zal leiden tot het verdwijnen van het voetbalvandalisme. Dat zal een zegen voor de sport zijn.

In (18) wordt geen uitspraak van feitelijke aard verdedigd, maar een oordelen-de uitspraak over de gewenstheid van een maatregel, een actie. Daarbij speelt regelmaat een rol: die actie zal leiden tot verdwijning van het vandalisme. En ook een regel of norm speelt een rol: die verdwijning wordt als positief beoordeeld.

Naast deze vormen van argumentatie, die aan een descriptief of normatief standpunt *gebonden* zijn, onderscheiden we ook een aantal argumentatievormen waarbij de aard van het standpunt kan variëren. Bij deze *ongebonden* argumentatievormen kunnen zowel feitelijke uitspraken, uitspraken die een waardeoordeel bevatten als uitspraken over de (on)gewenstheid van een actie optreden als standpunt. We onderscheiden drie soorten: argumentatie op basis van voorbeelden, analogie en autoriteit. Drie voorbeelden in de genoemde volgorde:

- (19) In Engeland heeft het pasjessysteem succes gehad, in Italië ook, net als in de Scandinavische landen. *We mogen dus verwachten dat het systeem overal succesvol zal zijn.*
- (20) Voetbal was honderd jaar geleden een keurige elitesport, maar nu een verloederde volkssport. *Met tennis zal het ongetwijfeld net zo gaan.*
- (21) *Een waterdicht pasjessysteem zal een einde maken aan het voetbalvandalisme.* Van Marwijk heeft dat in een interview in De Telegraaf gezegd.

Bij de onderscheiden soorten argumentatie kunnen andere evaluatievragen worden gesteld: de algemene evaluatievragen die we hiervoor formuleerden, kunnen per type nader gespecificeerd worden. Dat geldt met name voor de tweede en de derde vraag over de aanvaardbaarheid van de rechtvaardiging en de volledigheid van de argumentatie. Daarnaast zijn aan de verschillende soorten argumentatie specifieke drogredenen verbonden. In de volgende paragrafen behandelen we soorten argumentatie en bijbehorende evaluatievragen en drogredenen. (We beperken ons tot de belangrijkste schemas en evaluatievragen. Voor een uitgebreider behandeling, zie Schellens en Verhoeven, 1994.)

4.5.1 Argumentatie voor descriptieve standpunten

Voor de verdediging van een descriptief standpunt lenen zich drie argumentatieschemas: argumentatie ter voorspelling, argumentatie ter verklaring, die beiden gebaseerd zijn op causale regelmaat, en argumentatie op basis van niet-causale regelmaat.

Argumentatieschema's voor de verdediging van descriptieve standpunten (naar Schellens en Verhoeven 1994, p. 92 e.v.)

Argumentatie ter voorspelling

A leidt (over het algemeen) tot B

A is het geval

Dus: (waarschijnlijk) B

Evaluatievragen:

- Is oorzaak A in het algemeen voldoende om gevolg B waarschijnlijk te achten?
- Zijn er in dit concrete geval nog omstandigheden die de kans op B verkleinen?

Argumentatie ter verklaring

B wordt (over het algemeen) veroorzaakt door A

B is het geval

Dus: (waarschijnlijk) A

Evaluatievragen:

- Is het optreden van A een noodzakelijke voorwaarde voor B?
- Zijn er alternatieve verklaringen voor B denkbaar en aannemelijk?
- Zijn er tekenen die in een andere richting wijzen?

Argumentatie op basis van niet-causale regelmaat

A gaat (over het algemeen) gepaard met B

A is het geval

Dus: (waarschijnlijk) B

Evaluatievragen:

- Is de samenhang tussen A en B sterk genoeg om B waarschijnlijk te achten op grond van A?
- Zijn er tekenen die in een andere richting wijzen?

Eerst twee voorbeelden van argumentatie ter voorspelling en verklaring:

(22) De Taliban wordt in Afghanistan steeds agressiever en sterker; het aantal slachtoffers aan de kant van de NAVO stijgt. We moeten er dus op rekenen dat we – als we tenminste in Uruzgan blijven – te maken zullen krijgen met vele tientallen Nederlandse gesneuvelden.

(23) De Taliban wordt in Afghanistan steeds agressiever en sterker. We moeten dus aannemen dat de toevoer van mankracht en wapentuig vanuit de buurlanden Iran en Pakistan flink wordt gestimuleerd.

In voorbeeld (22) wordt op basis van een oorzaak een gevolg voorspeld. Daarvoor moet de aangedragen oorzaak een *voldoende voorwaarde* zijn voor het voorspelde gevolg. In (23) wordt op basis van een waargenomen gevolg tot een oorzaak geconcludeerd. Voor een dergelijke 'diagnose' moet de oor-

zaak een *noodzakelijke voorwaarde* zijn voor het gevolg. Dat essentiële verschil tussen voorspelling en verklaring is misschien gemakkelijker in te zien bij een simpeler voorbeeld:

(24a) M springt van de Domtoren. Dus hij is zo dadelijk dood.

(24b) M ligt dood aan de voet van de Domtoren. Dus hij is er vanaf gesprongen.

In (24a) moet de oorzaak (springen) voldoende zijn voor het gevolg (dood). Zo niet, dan is de voorspelling onzeker. In (24b) moet de oorzaak (springen) noodzakelijk zijn voor het gevolg (dood). Zo niet dan is de verklaring onzeker.

In (25) is de regelmaat waarop een beroep wordt gedaan van niet-causale aard.

(25) De strijd met de Taliban in Afghanistan zal nog wel een aantal jaren duren. Het aantal slachtoffers onder NAVO-militairen is de laatste tijd alleen maar toegenomen.

Hier wordt op basis van een toenemend aantal slachtoffers geconcludeerd tot een langdurige strijd. Die langdurige strijd in de komende jaren is niet de oorzaak of het gevolg van het toenemend aantal slachtoffers nu, maar meer slachtoffers nu is wel een teken dat de Taliban nog lang niet verslagen is. De twee verschijnselen zijn aan elkaar gerelateerd. Niet-causale regelmaat kan verschillende vormen aannemen. Zo kunnen twee eigenschappen een correlatie vertonen: de mate waarin de ene eigenschap zich voordoet hangt dan samen met de mate waarin de andere eigenschap zich voordoet. Denk bijvoorbeeld aan het verband tussen lichaamslengte en schoenmaat. Niet-causale regelmaat treedt ook op als een eigenschap kenmerkend is voor een bepaalde klasse:

(26) Taliban-aanhangers zijn echte guerrillastrijders. Ze laten zich niet afschriken door een militaire overmacht met geavanceerde wapensystemen en ze deinen er niet voor terug om veel burgerslachtoffers te maken met primitief wapentuig.

4.5.2 Twee causale drogredenen

Argumentum ad consequentiam

In argumentatie ter verklaring concludeert men op basis van de *waarheid* van een waarneembaar effect tot de *waarheid of waarschijnlijkheid* van een (op dat moment nog) niet waarneembare oorzaak. Het gaat fout wanneer men op basis van de (on)wenselijkheid van een effect concludeert tot de (on)waarschijnlijkheid van de oorzaak. Bijvoorbeeld:

- (27) Meer dodelijke slachtoffers onder de Nederlandse militairen in Uruzgan kan ik me niet voorstellen. Dat zou verschrikkelijk zijn. Ik denk dan ook dat de Taliban helemaal niet zo sterk is.

In dat geval is de wens de vader van de gedachte. Nu zijn wensen op zichzelf natuurlijk geen drogedenen, maar wel als uit wensen waatheden worden afgeleid. In dat geval is sprake van een *argumentum ad consequentiam* (letterlijk: een argument op basis van een (ongewenste) consequentie).

Post hoc ergo propter hoc

Uit de regelmatige samenhang van twee verschijnselen concluderen tot een causaal verband kan alleen als het gepostuleerde causale verband valt te beredeneren (door een 'theorie' over de werking) en als er geen alternatieve verklaringen voor de samenhang zijn.

- (28) Bij rokers komen hart- en vaatziekten significant vaker voor dan bij niet-rokers. We hebben hier dus te maken met een van de belangrijkste oorzaken van cardiologische problemen.

In dit geval is te relatie te beredeneren: roken leidt tot vernauwing van de (kransslag)aders en dat leidt tot een grotere kans op een infarct. Goede alternatieve verklaringen voor het verband zijn er niet. De argumentatie van correlatie naar causaliteit verloopt niet altijd zo positief:

- (29) 's Zomers wordt er steeds meer rosé gedronken. Het is dan ook geen wonder dat gevallen van huidkanker zich meer en meer in dat seizoen openbaren.

Als twee gegevens in de tijd samenhangen en er niet is voldaan aan de twee gemelde eisen, is er sprake van de drogeden *post hoc ergo propter hoc* (letterlijk: nadat dus doordat). Overigens kan die drogeden zich niet alleen voordoen bij tijdopenvolging, maar ook bij gelijktijdigheid en bij locale verbanden.

4.5.3 Argumentatie voor normatieve standpunten

We behandelen drie argumentatieschema's die zich lenen voor de verdediging van normatieve standpunten. De aard van het standpunt is in alle drie de schema's niet van feitelijke maar van oordelende ofwel normatieve aard. Argumentatie op basis van waarderingsregels is gericht op positieve of negatieve waardeoordelen over objecten (fysieke en niet-fysieke entiteiten). Argumentatie op basis van gedragsregels is gericht op standpunten over de aanvaardbaarheid van acties, gedrag of maatregelen. En bij argumentatie op basis van voordeel gaat het om de wenselijkheid van een actie, gedrag of maatregel.

Argumentatieschema's voor de verdediging van normatieve standpunten (naar Schellens en Verhoeven, 1994, p. 95 e.v.)

Argumentatie op basis van een waarderingsregel

Als A eigenschap E heeft, is waardering W over A gerechtvaardigd
A heeft eigenschap E

Dus: waardering W over A is gerechtvaardigd (= A is W)

Evaluatievragen:

- Is de gegeven of impliciet gehanteerde waarderingsregel aanvaardbaar?
- Zijn alle relevante eigenschappen en omstandigheden in de argumentatie betrokken?
- Zijn andere beoordelingscriteria relevant en van toepassing?

Argumentatie op basis van een gedragsregel

Als B het geval is, is actie A op zijn plaats

B is het geval

Dus: actie A is op zijn plaats

Evaluatievragen:

- Is de gegeven of impliciet gehanteerde gedragsregel aanvaardbaar?
- Zijn alle relevante gegevens en omstandigheden in de argumentatie betrokken?
- Zijn er andere regels relevant?
- Zijn de gevolgen van actie A in dit en vergelijkbare gevallen aanvaardbaar?

Argumentatie op basis van voordeel (middel-doel)

Actie A leidt tot B

B is gewenst

Dus: A is gewenst

Evaluatievragen:

- Is actie A effectief?
- Is actie A uitvoerbaar?
- Is actie A toelaatbaar?
- Wat zijn de kosten en nadelen van A?
- Is A de voordeligste manier om B te bereiken?

Twee voorbeelden:

- (30) Gerard Reve is de grootste Nederlandse schrijver van na de oorlog. Van geen andere auteur wordt zo vaak iets geciteerd.
- (31) Het is terecht dat de auto van Van Belt verbeurd verklaard is. Hij reed meer dan honderd in de bebouwde kom!

In (30) wordt een 'object' positief gewaardeerd. Het kan in dergelijke argumentatie gaan om allerlei objecten, zoals kunstuitingen, voetbalwedstrijden, vakanties, auto's, gebeurtenissen, maar zoals uit het voorbeeld blijkt ook om personen. De beargumenteerde waardeoordelen kunnen inhouden dat iets

mooi, geslaagd, prettig, comfortabel (of het tegendeel daarvan lelijk, enzovoort) is. Zodra een dergelijk waardeoordeel beargumenteerd wordt, draait het om de gehanteerde beoordelingscriteria. Die blijven (meestal) impliciet en zijn (meestal) niet ergens vastgelegd. In (30) luidt het beoordelingscriterium ofwel de waarderingsregel: 'De auteur die het meest geciteerd wordt, is de grootste.'

Het cruciale punt in de evaluatie van dergelijke argumentatie is uiteraard de aanvaardbaarheid van de gehanteerde waarderingsregel én de vraag of niet (óók) andere eigenschappen en criteria in de beoordeling moeten worden betrokken. Op dat punt is op (30) wel wat af te dingen.

In voorbeeld (31) wordt een 'actie', in dit geval een beslissing, beoordeeld op de vraag of die terecht is. 'Acties' kan hier slaan op alle denkbare gedragingen van mensen en organisaties, variërend van (niet-fysieke) beslissingen tot fysiek ingrijpen in de omgeving. Ook in deze argumentatievorm wordt – vaak maar lang niet altijd impliciet – een beroep gedaan op regels. Dergelijke gedragsregels die aangeven of iets gepast, toelaatbaar, verplicht, terecht enzovoort is, zijn in tegenstelling tot waarderingsregels vaak vastgelegd in de vorm van spelregels, verkeersregels, reglementen, wetgeving. Maar ook hier kan een beroep worden gedaan op 'ongeschreven regels', bijvoorbeeld op het terrein van fatsoen of gewoonte. Net als bij argumentatie op basis van waarderingsregels is ook hier de vraag relevant of niet (óók) andere regels relevant en van toepassing zijn. Daarnaast is bij de toepassing van gedragsregels een beoordeling van de consequenties van het beoordeelde gedrag relevant.

Naast een beroep op waarderings- en gedragsregels kan in argumentatie ook een beroep worden gedaan op taalgebruiksregels, zoals normatieve definities.

- (32) Een aantal Nederlandse militairen heeft zich destijds in de Iraakse provincie Al-Muttanah schuldig gemaakt aan marteling. Zij hebben hun gevangenen met koud water bespoten en ze ondervraagd terwijl er zeer sterke lampen gericht stonden op hun gezicht. Volgens de krijgsregels, vastgelegd door de Raad van Europa, en dus onderschreven door Nederland, geldt dergelijk gedrag als een vorm van marteling.

Bij de evaluatie van argumentatie op basis van een normatieve definitie is natuurlijk de vraag relevant of de definitie aanvaardbaar (of al aanvaard) is en van toepassing in het onderhavige geval. In dergelijke argumentatie wordt gemakkelijk een te ruime of te enge definitie gebruikt. Bijvoorbeeld:

- (33) Ik ben er erg tegen om nog een referendum te houden over het verdrag dat eerder de Europese Grondwet heette en over andere belangrijke zaken op Europees gebied. Dat willen alleen maar populisten die daar garen bij spinnen, maar met echte democratie heeft dat niets te maken. In een democratie bepaalt de volksvertegenwoordiging wat er gebeurt en zo hoort dat.

In deze redenering wordt het begrip 'democratie' verengd tot vertegenwoordigende (parlementaire) democratie en wordt directe democratie buitengesloten. Dat is een onaanvaardbare of op zijn minst omstreden inperking van de definitie van democratie.

Net als in argumentatie op basis van gedragsregels gaat het in argumentatie op basis van voor- en nadelen (ook wel pragmatische argumentatie genoemd) om de beoordeling van een actie:

- (34) De regering zou er goed aan doen aftappen van alle telefoonverkeer en e-mailboodschappen mogelijk te maken. Zo kunnen plannen van terroristen tijdig ontdekt worden en aanslagen voorkomen.

In deze argumentatievorm gaat het echter meestal om een voorgenomen actie (een plan, een voorstel) en de actie wordt niet beargumenteerd op grond van zijn principiële aanvaardbaarheid maar op grond van de effecten ervan: het bereiken van een doel, het oplossen van een probleem of de te behalen voordelen. Zo wordt in voorbeeld (34) een ingrijpende maatregel bepleit op grond van een gewenst gevolg: succesvolle bestrijding van terrorisme. Om te beoordelen of de gewenstheid van het gevolg overgedragen kan worden op de gewenstheid van de actie, is een groot aantal evaluatievragen van belang. Die hebben betrekking op de uitvoerbaarheid, de principiële toelaatbaarheid van de actie en op de andere gevolgen van de actie, zowel de voordelen als de nadelen en kosten.

4.5.4 Drie normatieve drogredenen

Drogredenen van de monopolienorm

Zowel bij argumentatie op basis van waarderingsregels als bij argumentatie op basis van gedragsregels gaven we aan dat in de evaluatie ook andere eigenschappen en omstandigheden en andere mogelijk relevante regels moeten worden betrokken. Wie zijn oordeel baseert op één beoordelingscriterium of één gedragsregel, loopt het risico de zaken aanzienlijk te versimpelen. Twee voorbeelden:

- (35) Den Haag is de aantrekkelijkste stad van Nederland om te wonen. Geen enkele andere stad telt zoveel parken.

- (36) Cartoons waarin een bevolkingsgroep belachelijk wordt gemaakt, zouden verboden moeten worden. Die zijn discriminerend en dat is in strijd met het verbod op discriminatie dat nota bene in de Grondwet is vastgelegd.

Natuurlijk vragen de gegevens om een beoordeling (Zijn er in Amsterdam niet méér parken? Is belachelijk maken wel een vorm van discriminatie?) Maar juist de vraag naar andere beoordelingscriteria en gedragsregels is hier zeer relevant.

(Is het aantal parken beslissend voor de aantrekkelijkheid? Is het verbod op discriminatie het enige grondrecht?) Wie slechts één beoordelingscriterium of gedragsregel toepast en daarbij willens en wetens voorbijgaat aan andere regels maakt zich schuldig aan een drogreden, die we bij gebrek aan een traditionele naam de drogreden van de *monopolienorm* noemen.

Drogreden van het hellend vlak

Naaft argumentatie op basis van een of meer voordelen, wordt er natuurlijk ook vaak geargumenteed op basis van nadelen: een actie wordt afgewezen op grond van de nadelige effecten ervan. Het schema daarvoor is eenvoudig: 'Actie A leidt tot B; B is ongewenst; dus: Actie A is ongewenst'. Bij dergelijke argumentatie is het voor de schrijver van een betoog vertelbaar de nadelen stevig aan te zetten. Wanneer het argument suggereert dat de voorgestelde actie van kwaad tot erger leidt, maakt de schrijver zich schuldig aan de drogreden van het hellend vlak (in het Engels: *slippery slope*). Bijvoorbeeld:

- (37) Als we de files oplossen door wegverbreding en nieuwe wegen is het eind voorlopig nog niet in zicht. Als het ene knelpunt is opgelost, ontstaan de files bij het volgende knelpunt. Ook dan lijkt asfalt weer de juiste oplossing. En het eind van het liedje is dat we heel Nederland hebben geasfalteerd.

Vals dilemma

Een andere bijzondere vorm van argumentatie op basis van nadelen is het dilemma. Er wordt gesuggereerd dat we moeten kiezen uit twee acties of gedragslijnen. Vervolgens worden van beide mogelijke acties zwaarwegende nadelige effecten genoemd. Met als conclusie dat er eigenlijk geen redelijke keuze tussen de twee gemaakt kan worden. Bijvoorbeeld:

- (38) Als je kinderen streng opvoedt, worden het later gefrustreerde etters. Voed je ze daarentegen op in vrijheid en tolerantie, dan worden het brutale en ongedisciplineerde klieren. Wat je ook doet, het loopt altijd mis.

De nogal pessimistische laatste zin houdt in dat beide gedragslijnen (impliciet wordt er vanuit gegaan dat er geen derde mogelijkheid bestaat) leiden tot een ongewenste situatie. Dus zijn beide gedragslijnen in gelijke mate ongewenst. Je kunt een dergelijk dilemma op twee manieren bestrijden:

- Het 'bij de hoorns pakken', dat wil zeggen dat je van ten minste een van de veronderstelde verbanden tussen maatregel en effect laat zien dat die niet klopt. Je kunt bijvoorbeeld stellen dat veel mensen die erg streng opgevoed zijn, toch heel acceptabele persoonlijkheden geworden zijn.
- 'Tussen de hoorns door' gaan, dat wil zeggen dat je laat zien dat er een derde weg is in de vorm van een tussenoplossing. In dit geval: redelijke strengheid waar het moet, combineren met vrijheid en tolerantie waar het kan.

Als die tweede vorm van bestrijding goed lukt, dan hadden we te maken met de drogreden van het valse dilemma. In het bovenstaande geval zou je daar wel van kunnen spreken.

4.5.5 Ongebonden argumentatie

We behandelen drie argumentatieschema's voor ongebonden argumentatie, dat wil zeggen argumentatievormen waarmee zowel descriptieve als normatieve standpunten beargumenteerd kunnen worden: argumentatie op basis van voorbeelden, analogie en autoriteit.

Drie ongebonden argumentatieschema's (naar Schellens en Verhoeven 1994, p. 131 e.v.)

Argumentatie op basis van voorbeelden

In voorbeeld A1 is B het geval / op zijn plaats
(In voorbeeld A2 etc. is B het geval / op zijn plaats)
Dus: In gevallen A is B het geval / op zijn plaats

Evaluatievragen:

- Zijn de voorbeelden typerend voor de klasse waarop de conclusie betrekking heeft?
- Zijn er tegenvoorbeelden die de conclusie ondergraven?
- Gaat de conclusie niet verder dan de voorbeelden rechtvaardigen?

Argumentatie op basis van analogie

In geval A was X het geval / op zijn plaats
(B komt in relevantie opzichten overeen met A)
Dus: in geval B is X het geval / op zijn plaats

Evaluatievragen:

- Zijn de overeenkomsten tussen A en B relevant met het oog op de conclusie?
- Vertonen A en B geen verschillen die de conclusie ondergraven?

Argumentatie op basis van autoriteit

Autoriteit A zegt P
Dus: P

Evaluatievragen:

- Is P in overeenstemming met andere uitspraken van dezelfde bron?
- Is P in overeenstemming met uitspraken van andere bronnen?
- Is A deskundig?
- Is A onbevooroordeeld?

We geven van alle drie een voorbeeld:

- (39) In Londen heeft de invoering van rekeningrijden geresulteerd in een reductie van het autoverkeer met ruim 10%. De Zweden hadden daar in Stockholm ook al ervaring mee opgedaan; ook daar daalde het aantal gereden kilometers met ongeveer 10 procent. Singapore meldt vergelijkbare resultaten. Het is duidelijk: rekeningrijden is een effectief middel om het autogebruik terug te dringen.

- (40) In Londen heeft de invoering van rekeningrijden geresulteerd in een reductie van het autoverkeer met ruim 10%. Dus in de Randstad zal rekeningrijden ook tot een flinke reductie van het autoverkeer leiden.
- (41) Rekeningrijden is een effectieve manier om het autoverkeer op overvolle trajecten met 8 à 10 procent terug te dringen. Dat zegt prof. Spits, hoogleraar Verkeer en vervoer aan de Technische Universiteit Delft in zijn onderzoeksrapport voor de ANWB.

In (39) wordt op grond van drie voorbeelden een algemene conclusie verdedigd. In dat geval is er sprake van een generalisering over een klasse op grond van een beperkt aantal waargenomen gevallen: als iets op drie plaatsen effectief blijkt te zijn dan zal het wel overal effectief zijn. We noemen dat ook wel een *inductie*. In (40) wordt op basis van één voorbeeld een conclusie getrokken over een vergelijkbaar geval. Er wordt hier niet (of althans niet expliciet) generaliseerd, maar van voorbeeld naar voorbeeld geredeneerd: *analogie*. In (41) wordt een bewering beargumenteerd door aan te geven dat een gezaghebbende *autoriteit* de bewering voor zijn rekening neemt.

In de gegeven voorbeelden is de conclusie van feitelijke aard: het standpunt heeft steeds betrekking op de voorspelde gevolgen van een maatregel. De drie soorten argumentatie kunnen echter ook gebruikt worden ter ondersteuning van uitspraken met een normatief karakter. In dat geval wordt in het standpunt een uitspraak gedaan over wat mooi of lelijk, gepast of ongepast, gewenst of ongewenst is. Bijvoorbeeld:

- (42) De debutroman *Rollende stenen* van Marijke Bakstra is abominabel geschreven. Neem nu een zin als de volgende: 'Petra was tot alles bereid, maar had zelden het gewenste resultaat.' Of deze: 'Nu zat hij (...) als een zoutzak bij de pakken neer.'

- (43) Het debuut *Rollende stenen* van Marijke Bakstra is niet erg boeiend geschreven. Haar tweede boek *Stille steigers* hoeft ik dan ook niet te lezen.

- (44) Het debuut *Rollende stenen* van Marijke Bakstra getuigt van een veelbelovend talent. Volgens criticus Han Visserman in *Hollandse Diepte* kan ze uitstekend schrijven en weet ze precies wat ze haar lezers wel en niet moet vertellen om tot het eind toe boeiend te zijn.

In de evaluatie van argumentatie op basis van voorbeelden is de centrale vraag of de gegeven voorbeelden relevant en voldoende zijn voor het verdedigde standpunt. Bij argumentatie op basis van analogie is het centrale evaluatiepunt of de overeenkomsten tussen de analoge gevallen groot genoeg zijn om het standpunt te ondersteunen. En bij argumentatie op basis van autoriteit is het de vraag of de autoriteit deskundig en onbevooroordeeld is en zichzelf en/of anderen niet tegenspreekt.

Voor de evaluatie van voorbeeldargumentatie is ingewikkeld, omdat hier erg veel afhangt van de aard van de voorbeelden en de reikwijdte van het standpunt. In eerste instantie lijkt voorbeeldargumentatie op een 'onderzoek' waarin op basis van een steekproef een conclusie wordt getrokken over een hele klasse (de 'populatie' waaruit de steekproef is getrokken). Vanuit dat perspectief bezien is het aantal voorbeelden in voorbeeldargumentatie al snel te klein en is de representativiteit ervan snel twijfelachtig. Toch kunnen één of enkele voorbeelden een deugdelijk argument opleveren. Dat doet zich voor in de volgende gevallen.

De klasse is homogeen.

Als je een nieuwe Nissan Primera wilt testen op zijwindgevoeligheid, heb je waarschijnlijk aan één exemplaar genoeg. Dat komt omdat producten die machinaal vervaardigd worden, gewoonlijk identiek zijn. Elk voorbeeld is dan representatief en daarmee typerend voor de klasse als geheel.

De plaats van het voorbeeld in de klasse is bekend.

Twée voorbeelden ter illustratie:

- (45) Bij de Gallup-polls in Iowa bleek de Democratische kandidaat veruit favoriet. Dus die wordt waarschijnlijk de volgende president van de VS.

Iowa stemt vrijwel altijd volgens het Amerikaanse gemiddelde. Dus bij een duidelijke uitslag daar heb je al een redelijke aanwijzing voor de einduitslag.

- (46) De nieuwste badmodelijn van Marlies Dekkers is wel al te gewaagd. Heleen van Royen durfde die niet te dragen.

Hier is geen sprake van een gemiddelde, maar juist van een extreme positie van het voorbeeld. Als zelfs Heleen van Royen het niet durft aan te trekken, dan moet het wel erg gewaagd zijn.

De reikwijdte van het standpunt is beperkt.

De pretenties van een algemene uitspraak kunnen natuurlijk ingeperkt worden door niet te claimen dat iets altijd en absoluut zeker het geval is. Iets kan meestal, vaak, of nogal eens het geval zijn. Iets kan waarschijnlijk, niet onwaarschijnlijk of niet onmogelijk zijn. Hoe beperkter de claim hoe sterker de voorbeeldargumentatie. Dat is zeker aan de orde wanneer een of enkele voorbeelden worden gebruikt om aannemelijk te maken dat iets zich voordoet (een existentiële claim) of dat iets mogelijk is (een modale claim). Bijvoorbeeld:

- (47) Wij hadden afgelopen zomer in Frankrijk autopech: de uitlaat viel er plotse-ling onderuit. We werden meteen door de man die achter ons reed uit de brand geholpen; met ijzerdraad wist hij een en ander weer provisorisch te bevestigen en we konden verder rijden naar een garage. Er bestaan toch echt heel aardige en behulpzame Fransen.

(48) In Londen heeft de invoering van rekeningrijden geresulteerd in een reductie van het autoverkeer met ruim 10%. Er is dus een mogelijkheid om het autoverkeer op drukke tijden en trajecten terug te dringen.

4.5.6 Drie drogredenen met ongebonden argumentatie

Overhaaste generalisatie

Wanneer op basis van een beperkt aantal voorbeelden met absolute zekerheid een standpunt met een grote reikwijdte wordt verdedigd, is er sprake van een drogreden:

(49) Wij hebben afgelopen jaar gelogeed in een B&B in Gloucester; het was er vreselijk onhygiënisch: de kakkerlakken liepen door de kamer. Onze vrienden uit Rotterdam waren in Plymouth in een hotel: stoffig en vies was hun samenvatting van de vakantie. In Engeland moet je duidelijk niet zijn voor een net en hygiënisch vakantieverblijf.

Hier wordt op basis van twee voorbeelden ten onrechte een algemene conclusie getrokken over heel Engeland. Misschien was hier sprake van uitzonderingen op de regel. Geen van de hiervoor gegeven situaties waarin een conclusie op basis van zeer weinig gegevens getrokken mag worden, is hier van toepassing. We noemen deze drogreden *secundum quid* oftewel overhaaste generalisatie of overgeneralisatie.

Valse analogie

Zijn de zwakke punten in een analogie te talrijk, dan spreken we van een valse analogie (*false analogy*), in het dagelijks leven ook wel aangeduid als het vergelijken van appels en peren. Een voorbeeld:

(50) Het is belachelijk dat harddrugs in Nederland nog steeds verboden zijn. Je kunt immers wel bij iedere slijter sterke drank krijgen.

Hoewel deze analogie een paar relevante punten van overeenstemming kent (invloed op het gedrag, mogelijke verslaving) zijn er te veel verschillen (maatschappelijke acceptatie, gevolgen voor onze internationale positie, etc.) om de argumentatie aanvaardbaar te achten.

Argumentum ad verecundiam

Wanneer een autoriteit niet deskundig of niet betrouwbaar moet worden geacht, is er sprake van een autoriteitsdrogreden.

(51) Het eten van cholesterolrijk voedsel is niet zo schadelijk als algemeen wordt aangenomen door medici. Niemand minder dan de president-directeur van McDonald's heeft dat nog onlangs in een artikel in de Wall Street Journal betoogd.

Hier kun je je afvragen of de betreffende autoriteit deskundig is, maar veel belangrijker is in dit geval de twijfel aan zijn onafhankelijkheid. McDonald's heeft immers een groot (commercieel) belang bij het betreffende standpunt. Om diezelfde reden gaan we er niet zonder meer vanuit dat advertenties altijd de waarheid bevatten. Daarom geloven we ook een verdachte niet meteen als hij ontkent.

Van een drogreden op basis van autoriteit, het *argumentum ad verecundiam* (letterlijk: argument op basis van ontzag) spreken we als de autoriteit geen speciale deskundigheid bezit ten aanzien van het onderwerp waar de argumentatie over gaat. Daarvan is bijvoorbeeld ook sprake als een Bekende Nederlander wordt opgevoerd om een levensverzekering aan te prijzen.

4.6 Toepassing van argumentatieanalyse

4.6.1 Methode

We kunnen nu de zes stappen die we in paragraaf 4.1 al aanduiden concretiseren.

Aanpak van een argumentatieanalyse

Stap 1. Wat is het centrale standpunt in het betoog?

- Ga na wat de auteur van het stuk nu eigenlijk wil bepleiten. Dat is zijn eindstandpunt. (Soms zijn het er meer.) Het is vaak te vinden in de titel, de ondertitel en/of lead en vervolgens in de tekst zelf aan het begin of het einde.
- Stel vast wat op grond van het standpunt te verwachten valt aan argumentatiestructuur (afhankelijke, onafhankelijke, cumulatieve argumentatie) en argumentatievormen (gaat het om een feitelijk of een normatief standpunt; welke soorten argumentatie passen daar bij?).

Stap 2. Met welke argumenten wordt het standpunt beargumenteerd?

- Stel vast wat de hoofdlijnen en belangrijkste argumenten in het betoog zijn. Negeer daarbij puur informatieve passages en passages met tegenargumenten en de eventuele weerlegging daarvan.
- Op welke basisgegevens berusten die hoofdlijnen: wat zijn de gegevens die in het betoog niet beargumenteerd worden maar die het uitgangspunt van het betoog vormen.

Stap 3. Hoe verhouden de argumenten zich ten opzichte van elkaar?

- Wat is de argumentatiestructuur in het betoog? Is er sprake van ketenargumentatie? Zijn gegeven argumenten afhankelijk, onafhankelijk of cumulatief?
- Leg het resultaat van stap 1-3 vast in een Toulmin-analyse waarin u de argumentatielijnen (waar mogelijk) met elkaar verbindt.

Stap 4. Hoe beoordeelt u de basisargumenten?

- Ga na of u op basis van eigen kennis van de wereld basisgegevens en uitgangspunten die niet beargumenteerd worden, kunt aanvaarden of afwijzen.
- Als u ze niet op basis van eigen kennis kunt beoordelen, ga dan na of u gegevens op gezag van de schrijver kunt aanvaarden of voor de discussie onder voorbehoud kunt aanvaarden.

Stap 5. Hoe beoordeelt u de argumentatieve verbanden tussen basisargumenten en tussen- en eindstandpunten?

- Stel vast welke schakels u verdacht voorkomen.
- Van welk type argumentatie wordt hier gebruik gemaakt?
- Ga op basis van algemene of specifieke evaluatievragen na welke zwakke plekken het betoog vertoont.

Stap 6. Welke consequenties heeft het voorafgaande voor de aanvaardbaarheid van het eindstandpunt?

- Stel vast of het eindstandpunt door de geanalyseerde en geëvalueerde argumentatie aanvaardbaar is gemaakt.
- Beschikt u nog over andere argumenten die het standpunt meer of minder aanvaardbaar maken?
- Stel vast of u het eindstandpunt aanvaardt, onder voorbehoud aanvaardt of verwierpt. U kunt ook uw oordeel opschorten tot u op cruciale vragen die rijzen een antwoord hebt gekregen of gevonden.

4.6.2 Voorbeeld

Bijgaand betoog verscheen op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* naar aanleiding van het stoppen van een strafzaak tegen de Hells Angels op grond van fouten die door het Openbaar Ministerie in de zaak zijn gemaakt. (We hebben de tekst op enkele plaatsen ingekort).

Stap 1. Het centrale standpunt

De titel, de ondertitel en de lead (niet van de auteur, maar van de redactie) maken het waarschijnlijk dat het verdedigde standpunt zal zijn:

Er is een wetswijziging nodig om te bereiken dat fouten van het Openbaar Ministerie (OM) niet meer leiden tot vrijlating van (mogelijke) criminelen maar tot bestraffing van het OM.

Globale lezing van de tekst bevestigt bovengenoemd standpunt. In alinea 5 en 9 vinden we het standpunt zoals de auteur het onder woorden brengt. Dat voegt er nog een element aan toe, namelijk dat de benadeelde verdachten recht hebben op schadevergoeding. Daarnaast blijkt hier dat de wetswijziging art. 359a van het Wetboek van Strafvordering betreft. Het eindstandpunt formuleren we op basis daarvan als volgt:

Er is een wetswijziging (art. 359a Sv) gewenst om te bereiken dat bij fouten van het OM het OM wordt gestraft, verdachten schadevergoeding krijgen en de strafzaak gewoon doorgaat.

Bij een eindstandpunt als dit – een voorstel om de wet te wijzigen of meer algemeen een voorstel om dingen anders dan tot nu toe aan te pakken – ligt argumentatie langs twee lijnen voor de hand: de eerste lijn beschrijft de bestaande

Kaptein, H. *Bestraf fouten van het OM, maar laat het proces intact*. *NRC Handelsblad* 21-12-2007 (met enkele inkortingen).

Bestraf fouten van het OM, maar laat het proces intact

Wetswijziging nodig zodat criminelen niet vrijuit gaan

Het is onbevestigend dat criminelen vrijuit

gaan als het OM fouten heeft gemaakt. Het kan

ook anders. Straf het

OM en laat het proces

doorgaan, vindt Hendrik

Kaptein.

1 De Amsterdamse Rechtbank heeft gisteren besloten dat het afgelopen moet zijn met een grote zaak tegen Hells Angels. Het Openbaar Ministerie heeft zijn rechten verspreed door opnamen van gesprekken tussen verdachten en advocaten niet tijdig te vernietigen. Confidentialiteit tussen cliënten en hun advocaten is zo belangrijk dat (zelfs) het OM met dergelijke vertrouwelijke gegevens zo voorzichtig mogelijk en volledig binnen de perken van de regels ter zake moet omgaan. Als dat niet is gebeurd dan is er geen eerlijk proces – en dus geen proces.

2 Aldus de rechtbank. [...] Dat klinkt redelijk – tenminste voor juristen.

3 Vervelend is alleen dat hiermee criminelen vrijuit dreigen te gaan. Natuurlijk is niet bekend wat de Hells Angels al dan niet op hun kerfstok hebben. Ook voor hen geldt de onschuldpresumptie: zij moeten worden behandeld als onschuldigen totdat de strafrechter het tegendeel heeft vastgesteld. Onbevredigend blijft alleen dat het OM met alle bewijsmateriaal tegen die Angels niets kan doen. De kans blijft groot dat echte boeven de dans ontspringen, met alle gevolgen van dien.

4 Als die Hells Angels echt iets op hun geweten hebben, dan is het resultaat van deze aanpak dat zij hun verdiende straf niet krijgen, terwijl het OM, mogelijke slachtoffers en wij allemaal met lege handen én met gevaren van nog meer criminaliteit achterblijven.

5 Het kan anders. Uitgangspunt is dat het OM in deze zaak verboden en strafbare dingen heeft gedaan, ten koste van verdachten. Wat ligt dan meer voor de hand dan straf voor het OM en schadevergoeding voor slachtoffers? Betrokken officieren van justitie zouden een tijdje kunnen worden geschorst (of gedetineerd, met bijkomend voordeel dat zij beter weten waarover zij het hebben als zij lange vrijheidsstraffen vorderen). Verkeerd behandelde verdachten krijgen schadevergoeding en – de strafzaak gaat gewoon door.

6 Dat kan natuurlijk alleen als het OM niet heeft geknoeid met bewijsmateriaal, want dan zou het echt een oneerlijk proces worden. (In de zaak van de Hells Angels is dat niet aan de orde.)

7 Toch verdienen ook de mensen die de gesprekken van de Hells Angels met hun advocaten niet op tijd hebben vernietigd, enige tuchtiging. Wie weet helpt het zelfs nog beter tegen recidive. Van een verloren zaak – de nu geboden sanctie – zal minder afschrikwekkende werking uitgaan.

8 Dan de schadevergoeding voor verkeerd behandelde verdachten. In art. 359a Sv is inderdaad te lezen dat de rechter fouten van politie en justitie kan straffen, maar de ernst ervan uiteenlopend van loutere vaststelling van fouten tot

strafvermindering tot en met (inderdaad) niet-ontvankelijkheid van het OM. De principieel fout van die regeling is en blijft de appels- en-perenafweging: wie verkeerd is behandeld, verdient schadevergoeding, geen vrijwaring van straf. Die vrijwaring komt neer op ontrecting van slachtoffers van delicten en van de samenleving. Die hebben met fouten van het OM niets te maken, maar moeten wel toezien hoe ten koste van hen spelletjes worden gespeeld. 'De verdachte is schuldig en strafbaar, maar het OM heeft fouten gemaakt, dus is hij minder of niet strafbaar.' Dat is totaaltheater.

9 Het regime van art. 359a Sv. dient dan ook te worden vervangen door regelingen waarin ten eerste wanprestende en malafide vertegenwoordigers van politie en justitie niet zo goed worden aangepakt als gewone boeven; en ten tweede fouten van politie en justitie ten koste van burgers en verdachten gewoon worden afgerekend.

[...] **10** Strafzaken zijn geen wedstrijdes tussen het OM en advocaten. Zouden zij dat wel zijn, dan zou fout play van het OM inderdaad tot uitsluiting kunnen leiden. Het gaat om de rest van de wereld en daarin is en blijft het uitgangspunt dat (alleen) schulddigen moeten worden gestraft. Dat breidt de ruimte voor strafloosheid voor mogelijk ernstige criminelen, Hells Angels of niet, op grond van kunstfouten van justitie.

Hendrik Kaptein is universitair hoofddocent rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden.

situatie en de nadelen daarvan, de tweede lijn het voorstel en de gewenste effecten daarvan. Bovendien zien we dat het voorstel in dit geval uit drie elementen bestaat: bestrafing van het OM, schadevergoeding voor verdachten en voortzetting van de strafzaak. We mogen dan ook verwachten dat die punten afzonderlijk worden beargumenteerd. Met betrekking tot het soort argumentatie verwachten we een belangrijke rol voor pragmatische argumentatie: voor- en nadelen moeten bij een dergelijke wijziging van wet of beleid immers worden afgewogen.

Stap 2. Met welke argumenten wordt het standpunt ondersteund?

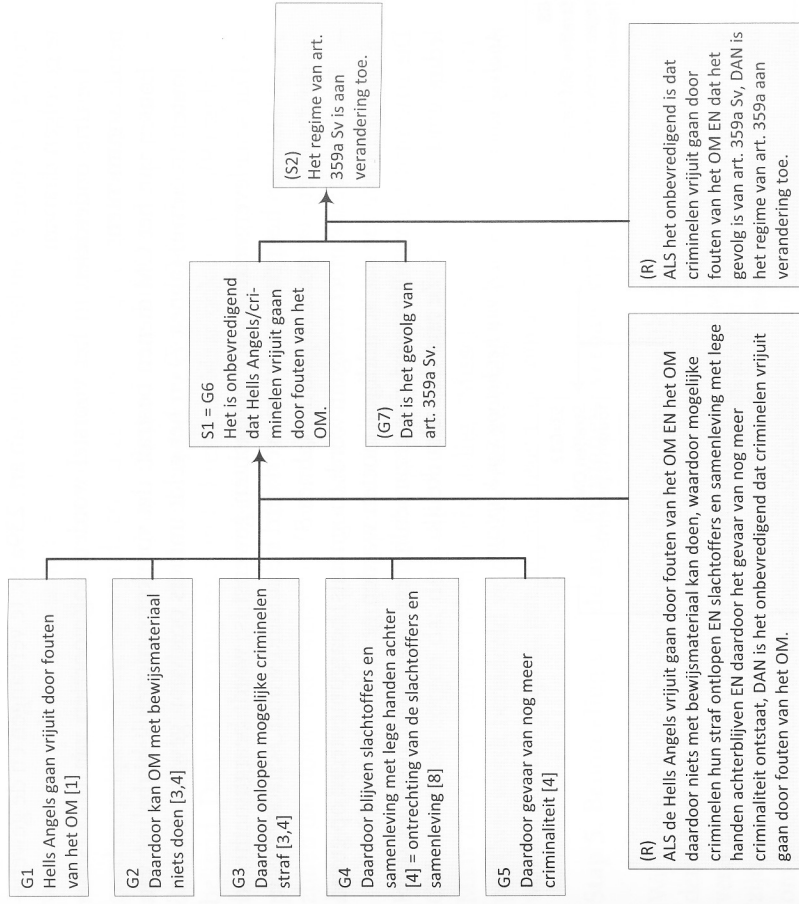
Een deel van het betoog (alineae 1-4) heeft inderdaad betrekking op de bestaande situatie en de gevolgen daarvan. De argumentatie wordt hier helemaal opgehangen aan de zaak tegen de Hells Angels. Tot de kern teruggebracht wordt hier beargumenteerd dat het onbevredigend (elders 'vervelend') is dat verdachten vrijuit gaan als het OM fouten maakt. Belangrijkste argument: op die manier ontlopen mogelijke criminelen hun straf. Maar er worden nog ander nadelige gevolgen van de huidige wetgeving genoemd.

Vervolgens stapt de schrijver (in alinea 5) over op zijn voorstel om aan die situatie een einde te maken. Hij merkt die overgang met de woorden 'Het kan anders'. In alinea 5 formuleert hij zijn voorstel en na toelichting in 6-8 doet hij dat nog eens in alinea 9. Belangrijkste argument: op die manier komen mogelijke criminelen niet vrij. Maar ook hier komen nog argumenten bij met betrekking tot de mogelijke straffen voor het OM en de schadevergoeding aan de verdachten. Het meest in het oog springende basisgegeven is de beschrijving van de gang van zaken en de uitspraak van de rechtbank in het proces tegen de Hells Angels (alineae 1). Maar ook de etop volgende uitspraken over de effecten van de uitspraak (alineae 3) worden niet nader beargumenteerd. Zij behoren dus ook tot de basis van het betoog. Daarnaast worden enkele principes onder woorden gebracht, waarvan de auteur ook verwacht dat we ze onderschrijven zonder nadere argumentatie: 'wie verkeerd is behandeld, verdient schadevergoeding, geen vrijwaring van straf' (alineae 8); 'uitgangspunt (blijft) dat (alleen) schulden moeten worden gestraft' (alineae 10).

Stap 3. Relaties tussen de argumenten

Eigenlijk is er maar één hoofdargument: mogelijke criminelen mogen hun straf niet ontlopen dankzij fouten van het OM. Daarom moet het strafproces ook bij fouten van het OM doorgaan. Maar als we het betoog recht doen, ontkomen we niet aan een gedetailleerdere analyse. We analyseren hieronder eerst het eerste deel van het betoog dat betrekking heeft op de ongewenste gevolgen van de huidige wetgeving (artikel 359a Sv.)

Analyse van het eerste deel van het betoog van Kapticijn

Enkele punten vallen op in dit schema.

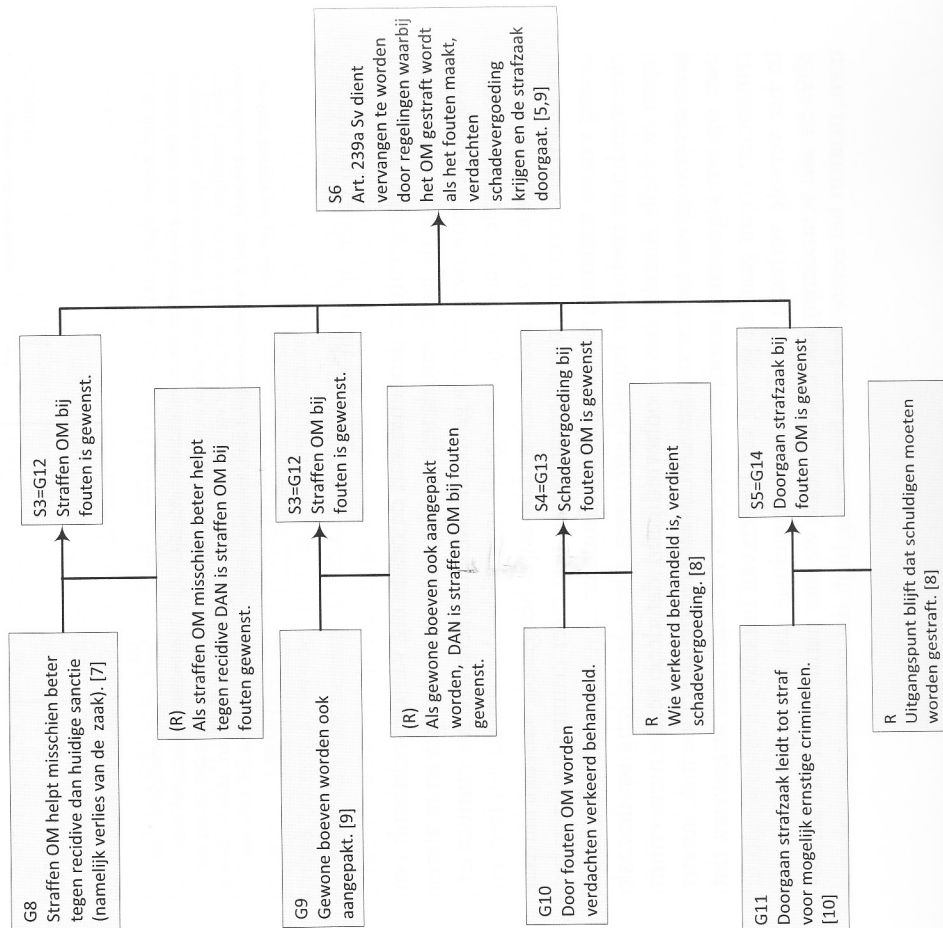
- Er worden vier gevolgen genoemd van de beslissing van de rechtbank om het proces tegen de Hells Angels te beëindigen: twee in alinea 3 en in alinea 4 worden er nog twee aan toegevoegd. We analyseren ze als cumulatief, maar de causale relaties liggen mogelijk ingewikkelder: dat slachtoffers en samenleving met lege handen achter blijven is het gevolg van het feit dat het OM niets meer mag doen; gevaren van nog meer criminaliteit zijn het gevolg van de vrijlating van mogelijke criminelen.
- Het standpunt heeft hier letterlijk genomen alleen betrekking op de zaak tegen de Hells Angels: het is onbevredigend dat deze verdachten vrijuit gaan als gevolg van fouten van het OM. Maar geleidelijk schakelt de auteur over op een algemener standpunt: 'Het is in het algemeen ongewenst dat criminelen vrijuit gaan als gevolg van fouten van het OM'.
- In het vervolg verbindt hij daaraan de conclusie dat het regime van art. 359a Sv aan verandering toe is. Dat voelen we hier natuurlijk al wel aankomen, maar in het eerste deel van het betoog blijft dat nog onuitsgesproken.

In het volgende schema geven we onze analyse van het tweede deel van het betoog: het voorstel om het regime van art. 239a Sv. te vervangen en de gewenste gevolgen daarvan.

De drie onderdelen in het voorstel worden nog voorzien van ondersteunende argumenten:

- Fouten van het OM dienen bestraf: dat voorkomt mogelijk herhaling van fouten (recidive) (alineea 7) en het geldt immers ook voor 'gewone boeven' (alineea 9).
 - Dat schadevergoeding voor verdachten gewenst is, wordt beargumenteerd op basis van het principe dat wie verkeerd behandeld wordt, schadevergoeding verdient en geen vrijwaring (alineea 8).
 - Dat de strafzaak moet doorgaan wordt (nogmaals) beargumenteerd op grond van het principe dat 'schuldigen moeten worden gestraft' (alineea 10).
- Die drie lijnen geven uiteraard pas gezamenlijk een argument voor het driedelige eindstandpunt. Ze zijn dus afhankelijk.

Analyse van het tweede deel van het betoog van Kapteijn

Stap 4. Beoordeling van de basisargumenten?

Wij zijn – net als de meeste lezers van dit boek – geen juristen. Je zou kunnen denken dat een beoordeling van basisgegevens en uitgangspunten dus niet goed mogelijk is. Toch beroept de auteur zich niet op gegevens of uitgangspunten die een leek niet kan beoordelen. De gang van zaken in het proces tegen de Hells Angels is de lezer die het nieuws een beetje volgt, al uit andere bron bekend. Daar valt weinig tegen in te brengen. Maar ook de nadelige gevolgen van die gang van zaken zijn op basis van een beetje kennis van de wereld plausibel: het OM mag niets meer doen, 'mogelijke criminelen' komen vrij (we zullen dat nooit zeker weten) en dat is onbevredigend voor de slachtoffers van de misdrijven waar het om gaat en voor de samenleving.

De basisgegevens en uitgangspunten in lijn 2 zijn ook niet erg specialistisch. Hooguit zouden we ons kunnen afvragen of het bestraffen van fouten van het OM ervoor zal zorgen dat dergelijke fouten niet nog eens zullen voorkomen. Maar daar is de auteur ook niet erg stellig ('Misschien helpt het'). De principes ('wie wordt benadeeld verdient schadevergoeding' en 'wie schuldig is moet worden gestraft') zijn in hun algemeenheid niet omstreden.

Stap 5. Beoordeling van de argumentatieve verbanden

Wij beoordelen de basisgegevens dus als aannemelijk. Kijkend naar de verbanden (de rechtvaardigingen) kunnen we in algemene zin vaststellen dat de gegevens zeker relevant zijn. De cruciale vraag is in dit betoog of ze ook voldoende zijn om het eindstandpunt te aanvaarden. Bij de beoordeling daarvan is het goed om je te realiseren dat de dominante argumentatievorm hier pragmatisch is. Dat betekent dat vragen naar andere (voor- en nadelige) effecten dan de genoemde en naar de uitvoerbaarheid van het voorstel van belang zijn. Daarnaast speelt voorbeeldargumentatie in de stap van de zaak tegen de Hells Angels naar een oordeel over de huidige wetgeving in het algemeen een duidelijke rol.

We hebben zeker niet de pretentie in ons oordeel objectief of volledig te zijn, maar we kunnen toch wel enkele zwakke plekken aanwijzen die vragen om een nadere toelichting.

- Het valt op dat van de bestaande situatie alleen *nadelige* gevolgen worden genoemd en van de voorgestelde wijziging alleen de *voordelige* gevolgen. Dat is weliswaar niet ongebruikelijk bij de toelichting op een voorstel, maar het vormt toch een aanknopingspunt voor kritische vragen. Wat is eigenlijk het doel van de bestaande wetgeving? Vermoedelijk wil de wetgever verdachten beschermen tegen onrechtmatig verkregen bewijsmateriaal. Slaagt de huidige wetgeving daarin? En hoe is het daarmee gesteld onder het voorstel? Het lijkt erop dat onrechtmatig verkregen bewijs in het voorgestelde regime geen obstakel meer is: als straf en schadevergoeding zijn geregeld, kan er gewoon met dat bewijsmateriaal worden gewerkt. Is dat de bedoeling? Is dat gewenst?

- Zijn aan het voorstel geen *nadelen* verbonden? Is het straffen van een officier van justitie die fouten maakt (schorsen, detineren; zie alinea 5) wel zo gewenst? Fouten zijn in een complex beroep niet altijd uit te sluiten, maar ze kunnen de beroepsbeoefenaar niet altijd strafrechtelijk worden aangewezen. (Een chirurg wordt ook niet voor moord vervolgd, als een patiënt door een nalatigheid overlijdt.) Of de analogie met 'gewone boeven' (alinea 9) opgaat, valt dus te betwijfelen.
- Hoe is het gesteld met de *uitvoerbaarheid* van het voorstel? Wat houdt schadevergoeding in dit geval in? Wat is de schade als een verdachte door onrechtmatig verkregen bewijs (afluisteren van de advocaat) veroordeeld wordt tot 15 jaar cel? Krijgt hij dan na het uitzitten van zijn straf een gouden handdruk mee? Hij heeft immers 15 jaar inkomen gemist en komt waarschijnlijk niet meer aan het werk als gevolg van de 'fout' van het OM?
- Ten slotte wordt er in het betoog een grotendeels impliciet gebleven stap gemaakt van de nadelige gevolgen in de zaak tegen de Hells Angels naar de ongewenste gevolgen van art. 359a Sv. in het algemeen. Daar hebben we op zichzelf nog niet zo veel problemen mee. Als wetgeving in dit geval ernstige consequenties heeft, zijn die consequenties ook in andere gevallen waarschijnlijk of tenminste denkbaar. Maar hoe gaat het voor dat verdachten worden vrijgesproken op grond van fouten van het OM? Met andere woorden: hoe ernstig is het probleem? En is het ernstig genoeg om wetwijziging voor te stellen? Is dat geen gelegenheidswetgeving? Moet na elke sensationeel en onbevredigend verlopen rechtszaak het wetboek worden aangepast?

Stap 6. Consequenties voor de aanvaardbaarheid van het eindstandpunt

Op grond van het voorafgaande zijn we geneigd het standpunt dat het onbevredigend is dat verdachten vrijkomen door fouten van het OM te accepteren. Maar het gepresenteerde alternatief vinden we nog niet afdoende beargumenteerd. Straffen van het OM lijkt ons nogal ingrijpend en de schadevergoeding aan verdachten zien we nog niet erg scherp voor ons.

Natuurlijk is dit een lekenoordeel, maar opiniebijdragen in de krant zijn ook bedoeld voor leken die zich een oordeel willen vormen. We zijn benieuwd naar reacties uit deskundige hoek en schorten ons definitieve oordeel nog even op.

Literatuur

Handzame inleidingen in de analyse en evaluatie van argumentatie bieden Van Eemeren en Snoeck Henkemans (2006) en Schellens en Verhoeven (1994). Een uitgebreide schets van de achtergronden van het argumentatieonderzoek geven Van Eemeren e.a. (1996). Copi en Cohen (2008) geven een grondige introductie in de formele logica.

Goede illustraties van recent onderzoek naar argumentatie geven artikelen van Van Eemeren, Garssen en Meuffels (2003), Feteris (2006) en Schellens en De Jong (2000).

- Copi, I.M. & C. Cohen (2008). *Introduction to logic*. (13th ed). Upper Saddle River NJ: Pearson / Prentice Hall.
- Eemeren, F.H. van, B. Garssen & B. Meuffels (2003). De pragma-dialectische argumentatieschema's empirisch onderzocht. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 25, 158-180.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1982). *Regels voor redelijke discussies. Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Dordrecht: Foris.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (2004). *A systematic theory of argumentation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst, F. Snoeck Henkemans et al. (1996). *Handboek argumentatietheorie. Historische achtergronden en hedendaagse ontwikkelingen*. Groningen: Martinus Nijhoff
- Eemeren, F.H. van & F. Snoeck Henkemans (2006). *Argumentatie. Inleiding in het analyseren, beoordelen en houden van betogen*. (3e herziene druk). Groningen: Martinus Nijhoff.
- Feteris, E.T. (2006). Complexe argumentatie op basis van doelen en gevolgen bij toepassing van rechtsregels. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 28, 15-25.
- Hoeken, H. (1998). *Het ontwerp van overtuigende teksten. Wat onderzoek leert over de opzet van effectieve reclame en voorlichting*. Bussum: Coutinho.
- Schellens, P.J. (1979). Vijf bezwaren tegen het Toulmin-model. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 1, 226-246
- Schellens, P.J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht. Dordrecht: Foris.
- Schellens, P.J. & M. de Jong (2000). Soorten argumentatie in de voorlichting. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 22, 288-308
- Schellens, P.J. & G. Verhoeven (1994). *Argument en tegenargument. Een inleiding in de analyse en beoordeling van betogende teksten*. (2e herz. ed.) Groningen: Martinus Nijhoff
- Searle, J.R. (1969). *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Toulmin, S.E. (1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press